16249/51

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MŰEMLÉKEK VÉDELME

ÍRTA

BÁRÓ FORSTER GYULA

RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIÁNAK
1928 MÁRCIUS 19-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1928

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MŰEMLÉKEK VÉDELME

ÍRTA

BÁRÓ FORSTER GYULA

RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIÁNAK
1928 MÁRCIUS 19-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1928

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Felolvasásomnak kettős a feladata. Egyrészt reámutatni arra, hogy elfogultság, közöny, érzéketlenség a mult megbecsülése iránt mily akadályokat gördített annak az elvnek és meggyőződésnek érvényrejutása elé, mely az elődök munkásságának tiszteletben tartását és az ezen munkásság alkotta emlékeknek megőrzését követeli ; a feladat másik része pedig ismertetni a mi különleges viszonyaink között azt a sajátságos jelenséget, hogy midőn a multak emlékeinek védelmét követelő elv és meggyőződés végre diadalra jut, nálunk a bécsi központi kormány fenn akarja tartani a császári rendelettel Bécsben, 1850-ben felállított Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale hatáskörét Magyarországon még az 1860. évi októberi diploma kibocsátása és a magyar közigazgatás visszaállítása után is és amidőn ebben az ügyben a tárgyalások megindulnak, az ezek keretébe bevont Magyar Tudományos Akadémia döntő befolyást fejt ki a műemlékek védelmére külön önálló magyar bizottság felállítása körül.

Kénytelen vagyok azonban bevallani, hogy felolvasásomban — sajnos — semmi újat sem vagyok képes előadni, mert a műemlékek védelmének ügyét korábban megjelent munkálataimban már részletesen ismertettem és így mostani felolvasásom az Akadémiánk által a műemlékek fenntartására irányzott nagy buzgóságú munkásságnak igazában csak egybefoglaló ismertetését tartalmazza.

*

Mindazok az intézmények és alkotások, melyekkel Akadémiánk nagy alapítója, Széchenyi nemzetünket a reá súlyo-

sodó kényszerű elmaradottságából kiragadni szent hivatásának érezte, ha különböző utakon is, de mind ugyanegy cél megvalósítására irányzott egységes munka szolgálatában állottak, csakúgy, mint például a fának a belőle kifakadó, de egymástól külön vált ágai, mégis mind a közös törzset erősítik és fejlesztik, hogy majd annak gyümölcsöt termő ékes koronáját alkossák.

Széchenyi intézményei között ily egységes alkotás a Tudós Társaság, a Magyar Akadémia. Ez a nemzeti nyelv ápolásával éppen úgy átkarolja a szellemi élet teljességét, mint a Richelieu-létesítette francia Akadémia, majd a francia nagy forradalom alkotása az Institut az ő osztályaival: az öt Akadémiával. A mi Akadémiánk pedig az ő három osztályával és bizottságaival, ezek megosztott munkaköreik mindegyikében egy, ugyanarra a célra tör: a nemzeti élet őserejének kifejtésére, melynek központja a nyelv, mert nyelvében él a nemzet és nyelvében tartja és őrzi emlékeit.

Az emlékek között az elsők közé tartoznak azok, melyeket az ember építészeti tevékenysége hozott létre. A népek művelődéstörténetének ezek a legfontosabb, legnevezetesebb emlékei. És ez természetes, mert az építészet az alap és ennek keretében és kiegészítéseképpen alakul ki a festészeti és szobrászati díszítés érzéke és az a törekvés, hogy az ember az ő családi otthonát szebbé, barátságosabbá, melegebbé tegye, védekezzék az időjárás viszontagságai és azok ellen, akik támadásának lehet kitéve.

Az emberi természetben rejlik azonban az is, hogy midőn a jobb és a szebb iránt való vágyból anyagi és szellemi életének javítására törekszik, egyszersmind a munkájával elért alkotásoknak a pusztulástól megóvását és az utódok számára fenntartását biztosítani kívánja. Azokat az óriási alkotásokat, melyeket ezer és ezer év előtt létezett nemzedékek teremtettek, nemcsak a jelennek, hanem a jövőnek, az utódoknak is szánták. Nagy uralkodóknak az volt a szándéka és akarata ezen hatalmas művek létesítésével, hogy megörökítsék emlékezetüket, védelmezzék utódaik jövőjét, megtiszteljék halottaik emlékét és a halál után következő új életben való hittel szeretteik számára nyughelyet biztosítsanak.

Már a régi időkben is előfordult, hogy az uralkodók rendelkezéseket tettek nemcsak saját alkotásaiknak, hanem előző nemzedékek műveinek megvédése iránt. Így Hamurabbi, a babyloni nagy király bölcs rendeletekben gazdag törvénykönyve meghagyja, hogy az ő szoborművét, emlékkövét, melyre a jog szavait írta, az utódaik tartsák meg és nagy átokkal tiltja el azok megmásítását, az emlékkövére írtak kivakarását, megváltoztatását, neve írásának eltüntetését és helyébe mások által saját nevük írását.

Ám maguk a rómaiak kezdik Görögország építményeinek kiaknázását és pusztítását. Törvényt kellett hozni az «ornamenta publica»-nak más városokba hurcolása ellen. Eltiltja ezt Julianus (360—4), megújítja a tilalmat Valentinián (365), Arcadius és Honorius 398-ban.

Nagy Theodorik, a keleti gótok kitűnő királya († 526), ki Odoaker legyőzése és székhelyének Ravennában megalapítása után iparkodott a birodalom régi politikai és polgári épületét újra megalkotni, törvényeket és rendeleteket bocsát ki a római emlékek fenntartása és restaurációja iránt. A régi Róma művészete és emlékei iránt szeretettel eltelve, elrendelte, hogy a rómaiak épületei eredeti állapotuknak megfelelőleg állíttassanak helyre és az e célból kirendelt építész gondosan tanulmányozza az antik műveket és ha új épületek emeltetnek, az építés a régi művészet tervei szerint történjék, meg lévén győződve, hogy ebből nevére tisztelet háramlik. Valóban érdekes és a mi fővárosunk ædiliseinek érdeklődésére is érdemes az ez ügyben kiadott rendelete: a «Formula ad præfectum urbis de architecto publicorum». «Illő — mondja Theodorik —, hogy a római építkezésnek jártas őre legyen, hogy a falaknak az a csodálatos erdeje gondoskodás segélyével fenntartassék és új arculata szép mesterségű mű alkalmazásával szerkesztessék, mert ezen igyekezettel bőkezűségünk megengedi, hogy a régiek dolgait is a hiányok kirekesztésével megújítsuk és a régiségnek új dicsőségével ruházzuk fel.» Theodorik a világ csodái közül felemlíti Diana ephesusi templomát, Phidiasnak olympusi Jupiter szobrát és egyebeket, majd folytatva, Cyrus méd királynak Memnon által pazar mesterséggel arannyal összekötött kövekből épí-

tett palotáját ; Babylon falait, Egyiptom piramisait, a Rhodusi kolosszust, a halicarnassusi mauzóleumot és így folytatja : de ki fogja azokat továbbra kiváltképpen valóknak tekinteni, midőn egy ugyanazon városban annyi bámulandót szemlélt? Tiszteletet élveztek, mivel korábbi időkben keletkeztek és ami új a bárdolatlan században keletkezett, az embereknek szóbeszédje azt joggal hirdette főalkotásnak. Most azonban — mondja — igaznak tekinthető, ha egész Rómát nevezik csodának. Minélfogva ily dolgokhoz a legjártasabb férfit illik alkalmazni, nehogy a régieknek fölötte jeles dolgai között mint bányászt lássák és ne legyen képes felfogni, miket a mester régen alkotott, hogy azokat megértsék. És ezért olvassa a régiek könyveit, tanulmányozza a szerkesztéseket, nehogy kevesebbet tudjon azoknál, akiknek helyettesítésére van kirendelve.»

Későbbi időkben Itália több országában, jelesen az egyházi államban a XV-ik századtól kezdve adtak ki rendeleteket a régi emlékek védelmére, melyek sokszor vajmi szigorúak voltak, így például az, ki az előző tulajdonos címerét valamely épületről levétette, 2000 arany scudoval büntettetett. A XIX. század elején Rómában VII. Pius 1802 október 1-én kibocsátott és 17 cikket tartalmazó kéziratával rendezte a védelmet, «hogy korlátot vessen annyi visszaélés- és annyi veszteségnek» és elődje, X. Leó példájára hivatkozva, ki Rafaelt, Apelles és Zeuxis versenytársát helyezte annak élére, ő pedig a «hasonlíthatatlan» Canovat nevezte ki az összes szépművészetek főfelügyelőjévé. A terjedelmes clausula perpetuæ sanctionis-szal végződő kézirat alapján adta ki a következő napon Doria Pamphilj procamerlengo az edictumot, melyet már 1803 január 7-én pótló rendelettel egészített ki. Pacca Bertalan bíbornok, Frascati püspöke az iratok és kéziratos könyvek megmentése iránt 1819 március 8-án tett közzé edictumot, hogy «az idő rombolásaihoz ne járuljon még az emberek gondatlansága és bűne is elfecsérlésükben a tudomány kárára és a köz- és magánjó súlyos hátrányára». Ez az edictum szab ki «büntetéseket azokra is, mint a közjó ellenségeire, kik nemcsak kéziratokat visznek el a nyilvános könyvtárakból, hanem nyomtatott könyveket is, melyeket szét-

szaggatnak, elrongálnak, azokból íveket, rézmetszetű vagy színezett lapokat lopnak el az egész, sokszor ritka s legdrágább munka tönkretételével, melyet ekként használhatatlanná tesznek». A pápai kormány legfontosabb rendelete azonban az az edictum, melyet VII. Pius kézirata alapján Pacca, mint a szent római kamara camerlengo-bíbornoka 1820 április 7-én adott ki azoknak a régi emlékeknek megmentésére, melyek «Róma jeles városát mindenkor hírnevessé, csodálásra méltóvá és egyetlenné tették és teszik». Az edictum azonban, melyre nálunk egy idő óta hivatkozni szoktak, mint létező törvényre, 1902 óta nincs érvényben, mert azt az olasz királyság törvényhozása már megszüntette.

Ebben az edictumban a bíbornok «camerlengatusi tisztünk alapján, melyhez az ókori emlékekről való gondoskodás és a szépművészetek védelme kizárólag tartozik», az általa felállított szépművészeti bizottságot, mint a camerlengatus állandó tanácsát megfelelő tagokból összeállítva tartja fönn és 61 cikkbe foglalja «rendeleteit és parancsait», melyek kapcsában bocsátotta ki a bíbornok 1821 augusztus 6-án a végrehajtási szabályzatot is.

Az Olaszország különböző államaiban hozott és sokszor határozottan a kincstár érdekeit is szolgáló törvények, rendeletek és a Pacca-edictum is, sajnos, jelentékeny részben csakis a papíron maradtak. Bizonyítja ezt az a tény, hogy Olaszország évszázadokon át a kizsákmányolás központja maradt és pedig a külföldi kormányok támogatása mellett, vagy éppen utasításukra, így 1856-ban, midőn a bécsi kormány Velencében a hatóságokat utasította, hogy az odaküldött francia, illetőleg angol megbízottat minden módon akadályozzák meg a műtárgyak gyüjtésében. Végre 1861-től 1902. évig tartó vergődések után az egységes Olaszország megalkotta az emlékek, régiségek és művészi tárgyak megőrzéséről szóló törvényt. Ámde annak életbeléptetése folyton halasztást szenvedett a kiviteli tilalom függőben tartása és a végrehajtási rendelet módosítása miatt új és új ideiglenes törvények által, míg végre 1909 június 20-án kiadatott a régészeti és szépművészeti tárgyak elidegeníthetetlenségének szabályait megállapító és meghatározó törvény.

A védelem mégis szórványos tünet, mert az általános jelenség az, hogy az ember nem becsüli meg a letünt nemzedékek alkotásait. Bizonyságot tesznek erről azok az óriási romok, melyek szomorú maradványokként tanuskodnak a már letünt hatalmas népeknek száz és ezer évekre terjedő munkájáról és a kultúra terén elért bámulatos alkotó erejéről. Csak az egyiptomiak óriási alkotásai, jelesen a piramisok dacoltak az idő és az emberi kéz pusztító erejével. A kifosztástól nem lehetett ugyan őket megmenteni és széthurcolták szerte az egész világ múzeumaiba az örök élet és a feltámadás reményében eltemetettek múmiáit. De a piramisok fennállanak s hatalmas emlékei az egyiptomiak azon hitének, hogy ez a földi élet nem a végső határ.

Jackson (Oxford Architect, az új gót építészet, továbbá Dalmatia and Quarnero írója) úgy véli, hogy a rómaiak Diocletian császárnak Spalatóban épített óriási palotájánál először használták fel másodalkalmazásban régibb épületek oszlopait és töredékeit. Ámde a pusztítás már visszamegy a régi időkre. Mint a Görögországban, Egyiptomban, Ázsiában felfedezett és kiásott várak és városok építkezései régibb művelődés alkotásait takarják és ezt Amerikában az aztétek egykori birodalmának elpusztított épületei alatt még régebbi kultúrának újabban felfedezett bámulatos maradványai is tanusítják.

Mivé lett Trója? Chalkedon? melyeknek egyike vagy másika helyén birodalma fővárosát megalapítani Constantin császárnak gondolatában megfordult, de Jupiter sasai, a falak vonalait kijelölő munkások mérőzsinórjait a legenda szerint csőrükbe kapták és Byzancban eresztették le. Lucanus az ő Pharsaliájában írja le Caesar látogatását Trója színhelyén: Circuit exustæ memorabile Trojæ Magnaque Phœbei querit vestigia muri . . . templa Deorum Iam lassa radice tenent; ac tota teguntur Pergama dumetis:

etiam periere ruinæ.

Bekövetkezett már régen, mit a halhatatlan nagy görög költő *Iliás*ában megjövendölt:

Jőni fog egykor a nap, melyen a szent Ilios elvesz
és Priamos, meg népe a dárdavető Priamosnak.

ἔσσεται ἦμαρ ὅτ᾽ ἂν ποτ᾽ ὀλώλῃ Ἴλιος ἱρὴ
καὶ Πριάμος καὶ λαὸς ἐϋμμελίω Πριάμοιο

(Hochegger-kiadásban Δ 164—165 v.)

És ezt a verset idézte Scipio az ő barátja, Polybios előtt Carthago romjain, midőn aggódva gondolt Róma jövendő sorsára. És volt oka! Csoda, hogy áll. Gibbon mondja: «úgy, mint Theba, Babylon vagy Carthago, talán Róma is eltünt volna a föld színéről, ha titokszerű életprincipium nem hatotta volna át ezt a várost, mely által újból dicsőségre és uralomra jutott».

Mi lenne ez az életerő, kérdjük, ha nem a kereszténység, mely által ennek központja, a világ fővárosa: Róma aeterna lett!

Borzasztó volt a pusztulás nálunk is. És a kegyetlen rombolás munkájához hozzájárult a közöny. Nulla in re magis desides sumus quam in adferenda maiorum nostrorum memoria — panaszolja Bél Mátyás. Hová lettek Szent István alkotásai? Megsemmisült az ő székesfehérvári ékes bazilikája. Barnabeis, a prépost a XVIII. század elején kér, könyörög a hatóságoknál, a neoaquistica commissionál, mely a török háborúk után az uradalmakat osztogatta, hogy adjanak segélyt, mellyel helyre lehet állítani és befödni a templomot. Az első szent király alkotása nem talált könyörületre. Elpusztult az esztergomi székesegyház is. Az egri püspöki székből az esztergomi érseki méltóságra emelt gróf Barkóczy prímás, ki vissza akarta tenni székhelyét Esztergomba, elrendelte, hogy az egyháznak, mint írja, az Isten kiváló kegyelméből megmentett gyönyörű főkapuja, a porta speciosa és Bakócz prímás kápolnája gondosan megőrzendők, hogy azok az új székesegyházba ismét beilleszthessenek. A kapu mégis a kegyeletlenség áldozata lett. És nem vígasztalás reánk, hogy ez másutt is történt!

A műemlékek védelme! Mily hosszú az út, mígnem a művészi fejlődés és tevékenység változó korszakain és óriási átalakulásain keresztül, ezer évekre terjedő idők után az egész világ elér a művészi meggyőződés oly magaslatára, melyről ellenmondás nélkül hirdetheti azt az elvet, azt a törvényt, hogy meg kell becsülni az előző nemzedékek tevékenységét és nem szabad tovább tűrni az emberiség művelődési mun-

kásságán azt a sérelmet, hogy mit az idő meg nem emésztett, azt emberi kéz pusztítsa el.

Pedig ez így volt, részben talán ma is! Tempus edax rerum. Hugo Victor azonban hozzáteszi: homo edacior, az ember az időnél is többet pusztít el.

Mily hosszú ideig tartott, mígnem érvényre sikerült jutnia annak a művészi felfogásnak és tudatnak, hogy meg kell becsülni, meg kell óvni az elődök művészi munkájának emlékeit.

Csodálatos és érthetetlen, mint ezt Courajod, a Louvre-iskola jeles tanára előadásában kifejti, hogy bár az úgynevezett román és az abból kifejlesztett gót stíl francia földön a francia zseni szülöttje, mégis az antik művészeti hagyományok újjáébresztése és a francia reneszánsz kialakulása után, mely azonban csak úgy a francia zseni szülöttje, mint a gót stíl, évszázadokon át gúny és megvetés tárgya volt. És ez volt sorsa azoknak a hatalmas alkotásoknak, nagyszerű katedrálisoknak, melyeknél Isten dicsőségére szebb templomokat még nem emeltek s melyek az építőművészetnek örökbecsű, csodálatot keltő művei. Csak oly nagy elme, mint Fénélon, Cambrai érseke, ki hatásos szavakkal fejti ki a görög és a gót építészet közötti különbséget, mutat reá a gót stíl bámulatos szerkezetére, merészségére, a felhőkbe nyúló hatalmas ívezeteire.

De jött a nagy forradalom. Ez nem tett különbséget a középkori és a reneszánsz-alkotások között. Mily rettenetes pusztítás. Maga a kormány rendelte el «azoknak az emlékeknek lerombolását, melyek a hűbériségre emlékeztethettek és mindannak megsemmisítését, mi a kényuralom emlékét volt alkalmas felidézni».

Eladásra, lerombolásra voltak szánva és kijelölve falaikon Propriété nationale à vendre felírással Párizsban szent Lajos alapítása a Sainte-Chapelle: Reimsben a koronázó templom: a gót művészet remeke, mint egyik író mondja, a francia Parthenon; Saint-Denisben a királyok temetkező helye: Saint-Denis apátsági temploma, mely kegyetlenül kipusztítva és ólomfödelétől megfosztva várta, hogy a vállalkozó falait szétbontsa és elhordja köveit.

A rombolásnak Napoleon iparkodik gátat vetni, sőt az új nagy Caesar visszamegy, mint XIV. Lajos, a görög-római klasszikus művészetnek gyönge utánzására és a szépművészetek igazgatásával megbízott festőjének, Davidnak segédkezésével megteremti az új hivatalos stílust, az empire-stílt, melynek hivatása volt eltörölni a középkor és a francia reneszánsz művészi tevékenységének hagyományait és megvonni alkotásaitól a művészi érték megbecsülését.

Napoleon bukásával, a két monarchikus restauráció alatt bekövetkezik a stílusok alkonya. Az ideig-óráig tartó uralomra jutó empire-stíl helyet ad az új stílkeresés hiábavaló próbálgatásainak. A művészetekre nézve ezen kietlen, szomorú időszak még erőteljesebben juttatja kitörésre azt a művészi forradalmat, melynek célja a középkori stílusok és az ezek szerint alkotott művek védelme.

Erre a védelemre vonatkozó irányzat a restauráció végső idejében, 1830 előtt a romantizmussal jut kifejlésre. Valóságos forradalom keletkezett, melyben a nemzet legnagyobb szellemei vettek részt és a legerősebb támadást intézték az emlékek pusztítása ellen. Úgy látszott, hogy a mozgalom főjellege a megállapított szabályoknak, a klasszikus ókor formuláinak megdöntése és átalakítása. Igen helyesen Champfleury fejezte ki azonban az egész mozgalom igazi célját, midőn azt mondotta, hogy «a romantizmus bevallott tana a művészetben a szabadság».

Erre pedig valóban nagy szükség volt akkor, midőn a multak művészetének meg nem becsülése volt az elfogadott pusztító jelszó, mire nézve a legmeggyőzőbb példa Franciaország, mert bár — mint idéztük — a gót stíl a francia művészet terméke, nincs az a gúny, mellyel azt a francia elme legelőkelőbb és leghivatottabb képviselői nem illették. Gót annyit tett az elfogadott értelemben, mint durva, barbár. Port-Royal szerint Franciaországnak a bámulat tárgyát képező remek székesegyházai szabálytalanok, hiszen nélkülözik a régi szép arányokat és az V-ik században a gótok által behozott barbarizmus termékei.

Rousseau mondja (igaz, hogy ezért az Opera felbőszült művészei őt in effigie elégették és az Operába 20 éven át be

nem eresztették), a francia zeneművekről szólva (Lettre sur la musique française): «ezek szemmel láthatólag a barbárság és a rossz ízlés maradványai, melyek úgy, mint gót templomaink kapui, csak azok szégyenére állanak fenn, kiknek türelmük volt azokat létesíteni».

Boileau a gothique-nek megfelelő rímet a rustique-ben találja.

Molière pedig, hogy az Austriai Anna megbízásából Mansart és Lemercier építészek által Párisban épített Val-de-Grâce templomban, jelesen a kupolában Mignard által festett freskók szépségét még inkább kiemelje, mit sem talál útálatosabbnak, barbárabbnak, mint a gót emlékeket. (La gloire du Val-de-Grâce, 1669.)

> Tout s'y voyant tiré d'un vaste fond d'esprit,
> Assaisonné du sel de nos grâces antiques,
> Et non du fade goût des ornements gothiques,
> Ces monstres odieux des siècles ignorants
> Que de la barbarie ont produit les torrens
> Quand leur cours inondant presque toute la terre
> Fit, à la politesse, une mortelle guerre
> Et, de la grande Rome abattant les remparts,
> Vint, avec son empire étouffer les beaux-arts.

És Montesquieu! Neki különös joga is volt művészeti ügyekben véleményt nyilvánítania, mert d'Alembert és Diderot őt bízták meg az Encyclopædia számára a művészeti érzék fölött cikk írásával *(Essai sur le goût dans les arts)*. Montesquieu azonban teljesen érzéketlen a középkori építészet és szobrászat iránt. Ő, ki örvendve jegyzi meg Toscanaban Magyarországon való időzése után tett utazása alkalmából, hogy a Medici Vénuszt és a görög művészet más szobrait oly ügyesen állították helyre, hogy a hiányzó tagoknak kiegészítését (ehhez tartozott igen-igen sokszor a fejeknek idegen szobrokhoz tartozó fejekkel való pótlása) észre sem lehet venni, a gót stílt anathemával sujtja, mert a gót művészet a tudatlanság ízlése.

Mily hosszú utat kellett addig meghaladni, mígnem elismerték, hogy minden kor művészetének megvan a maga jogosultsága, a maga létalapja, mert abban jutnak kifeje-

zésre a kor eszméi, irányzatai, erkölcsei, vallása, a nép és ország viszonyai. Mennyi rombolást vitt addig végbe az elfogultság, mely csak a jelen művészetének értékét ismerte el s a mult tevékenységében csak gáncsot talált. Mennyi pusztítást okozott a közönyösség, a művészeti érzék hiánya, a tudatlanság és a gyűlölet a multak intézményei iránt.

Maga Napoleon azonban érdeklődött a védelem iránt. Erről már az 1809. évi Code Pénal 257. §-a is tanuskodik, mely szerint a díszítésre vagy a közjóra szánt emlékek megrongálását büntetésekkel sujtja, míg a 434. és következő szakaszok a meghatározott esetekben a tulajdon megrongálása, elpusztítása és megkárosítása ellen tettek intézkedéseket. Mindez azonban kevés volt. Egy évvel később, 1810 május 10-én, gróf Montalivet belügyminiszter már körrendeletet bocsát ki, melyben részletes jelentést kíván a régi emlékekről, jelesen a kastélyokról, apátságokról, a síremlékekről, melyek azokban állottak.

A műemlékek védelmére vonatkozó irányzat csak a restauráció végnapjaiban jut határozott nyilvánulásra, jóllehet éppen a restauráció kormánya volt az, mely elég sajnosan, a «Musée des monuments français» név alatt a forradalom pusztító viharából fennmaradt tárgyakból Lenoir Sándor által nagy lelkesedéssel és fáradozással alkotott gyűjteményt, mint forradalmi intézményt,[1] szétszórta.

Montalembert mondja a vallásos művészet állapotáról írt művében: «Sajátságos dolog, hogy a restauráció, melyre már egyedül nevénél fogva hárult volna az a különös hivatás, hogy helyreállítsa és fenntartsa a mult emlékeit, éppen ellenkezőleg a határtalan rombolás időszaka volt. Nincs Franciaországban egy megye sem, ahol a restauráció 15 éve alatt helyrehozhatatlanabb pusztítást ne követtek volna el, mint a respublica és a császárság egész ideje alatt.[2]

[1] Vitet. Etudes sur les Beaux Arts. II. 131.

[2] Jellemző példa X. Károlynak a reims-i székesegyházban királlyá kenetése alkalmából, hogy kőművesekkel mindazoknak a szenteknek fejeit verették le, melyekhez hozzáférhettek, nehogy az ágyúdörgés és a tömeg kiáltásai következtében a templombalépés alkalmával a király fejére hulljanak.

Mennyi pusztítást, megcsonkítást, barbár restaurációt kellett elszenvedniök ez emlékeknek! Az új klasszikus ízlés által eltaszítva, a filozófia által megvetve, a hivők tudatlanságától elárulva, a zendülőktől kigúnyolva, a Bande noiretól (mely elnevezés alatt a kastélyokat, templomokat, monostorokat vásárló vállalkozók értetnek) árverésre bocsátva, a régi keresztény művészet darabonként semmisült meg».[1]

Arra, hogy a kormány a műemlékek védelme iránt legalább közigazgatási úton tegyen intézkedéseket, mivel maguk a fentemlített törvények teljességgel elégtelenek voltak, a közvélemény hatalmas megnyilvánulására volt szükség, Chateaubriand volt kezdeményezője az új áramlatnak, melyből a romantizmus keletkezett, mely védelmébe vette a mult emlékeit. Valóságos keresztes hadjárat indult meg a hivatalos és a spekuláns rombolók ellen a romantikus iskola lapjaiban s szemléiben. Victor Hugo 1823-ban írja ódáját: a forradalom képrombolóinak, a Briseurs d'images-nak utódai: La Bande noire, az emlékirtók szövetkezetei ellen. Követi ezt 1825-ben a Guerre aux démolisseurs. Majd megjelenik regénye: a *Notre Dame de Paris*, melynek két gyönyörű fejezete: Notre Dame és Párizs madártávlatból, fokozza a lelkesedést. A *Revue des deux Mondes* (1832) Victor Hugo újabb cikkét hozza: Guerre aux demolisseurs és 1833-ban Montalembert cikkét: Du Vandalisme en France (később e cím alatt: Du Vandalisme et du catholicisme dans l'art), melyben reámutat a két nagy ellenségre: a romboló és a restauráló vandalizmusra, egyszerű szavakkal és mégis hatalmasan fejezve ki, hogy «les longs souvenirs font les grands peuples».

A mozgalomnak oly erős hatása volt, hogy a templomok építésénél lelkesedéssel kívántak visszatérni a gót stílre. Lassus a *Villard de Honnecourt Albuma* elé írt cikkében (371.) mondja, hogy «a papság elfogadta a gót stílt, a közönség is hozzácsatlakozott és voltak, eddig az ellentáborba tartozó művészek, kik bevallották, hogy a gót stílnek helyt lehet adni, de csak a templomoknál. Ámde a szépművészeti Aka-

[1] Annuaire de Législation Française. 1888. Notice et notes par J. Challamel.

démiát valóságos ijedelem fogta el és midőn Párizs városa elhatározta, hogy szent Klotild templomát ebben az átkos stílben fogja építtetni, mi ellen végső erőfeszítéssel Raoul Rochette által szerkesztett hirhedt jelentését terjesztette a belügyminisztérium elé. (1846) De hiába. A jeles archæológus tanárnak, a Szépművészeti Akadémia «secrétaire perpétuel»-jének tolla sem segített. Viollet-le-Duc is állást foglalt az Akadémia ellen *(Réaction de l'Academie des beaux-arts contre l'art gothique.* 1846.). A kölni származású, de francia polgárrá vált jeles építész, Gau, kit bizonyára szülővárosának hatalmas katedrálisa is lelkesített, megépítette szent Klotild templomát, mely az új gót művészetnek Franciaországban kétséget alig kizárólag legszebb alkotása.

Lassus kíméletlen szavakkal fordul «a minden iskolából kikerülő rombolók, a minden rezsim vandáljai ellen, kik a gót művészetet elhalmozzátok gyalázkodástokkal csak azért, mert az a ti szemeitekben a keresztény civilizációt képviseli . . . Igaz, be kell ismerni, hogy a középkor által teremtett műremekeknek oly nagy mennyisége cáfolhatatlan érv azok ellen, kik meggyalázni merik történetünk ezen korszakát, miért nem is haboznak azt mondani, hogy «a katedrálisok igen nagy súllyal esnek a mérlegbe, tehát megsemmisítjük azokat». «Ami megalázó az országra, ami valóban szégyenletes, az, hogy a franciák tagadják meg nemzeti művészetünket ; az, hogy olyanok, kik előtt ismeretlenek a művészetnek, valamint a szerkesztésnek szabályai, a legutolsó arcátlansággal szólnak azon bámulandó művészek tehetséghiányáról, kiknek köszönjük ezeket a csodálatos építményeket, a tudomány csodáit Franciaország minden vidékén . . .

Ámde amily lelkesedéssel keltek a régi emlékek védelmére a romantikusok, oly elfogultsággal vitték ezt túlságba és teljességgel elhibázott útra és irányba a régi emlékek restaurátorai, kik azután az egységes stílusnak örve alatt kivetkőztették azokat századok alatt nyert alakzatukból. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy amily heves volt a védelem a romantikusok részéről a régi emlékek megmentésére, oly heves volt a támadás a restaurátorok ellen és a sokszor kíméletlen szemrehányást nem kerülhette ki a nagy-

érdemű Viollet-le-Duc sem, ki azonban, midőn III. Napoleon bukása után a politika radikális irányzatába került és magát libre penseurnek is nyilvánította, a papság felháborodása miatt kénytelen volt az egyházmegyei épületek főfelügyelői, továbbá a párizsi, reimsi, clermonti és amiensi katedrálisok építészi állásáról lemondani és csakis a műemléki bizottság illetékessége alá tartozó Saint-Denis építészének tisztjét tartotta meg. Viollet-le-Duc, akinek az Akadémiánkba beválasztását Ipolyi már 1863-ban ajánlotta, de nem tudjuk, hogy az mely indokolás miatt maradt el, az ő hatalmas művében következőleg emlékezik meg Henszlmannak az építési arányokat tárgyazó alább említendő francia munkájáról: Henszlmann kétségtelen értékkel biró felfedezéseknek útját nyitotta meg . . . . bizonyos, hogy előkészíti azoknak útját, kik fejleszteni kívánják az ő elveit. (Entretiens I. 394.)

Montalambert azonban keserű szavakkal illeti Viollet-le-Duc-öt, mert Saint-Denis, Dagobert király bazilikája nem egyéb, mint minden időbeli mindennemű emlékeknek, töredékeknek meg sem nevezhető rendetlenségbe kevert zagyvaléka; már nem egyéb, mint valóságos bric-à-brac múzeum, melyben csak úgy hemzseg a megszámlálhatlan anakronizmus». Ámde mégis Viollet-le-Duc érdeme, hogy a templom «legalább múzeum, de a középkor és a reneszánsz francia szobrászatának leggazdagabb múzeuma».

Idézzük Hugo Victort, ki *Le Rhin* cím alatt kiadott leveleiben (1842. II. k.) így nyilatkozik a két legnevezetesebb helyreállítási műről. Saint-Denis-ben a királyok temetkező templomáról és Párizs székesegyházáról, a Notre Dame-ról. «Nem ismerek — írja — siralmasabb restaurációt, mint a most befejezett Saint-Denis-it és Párizs Notre Dame-jának most kezdődő helyreállítását. Még visszatérek valamely napon erre a két barbár műveletre. Nem tartóztathatom meg magamat személyes szégyenérzettől, ha arra gondolok, hogy az első a mi ajtaink előtt ment végbe és a második magának Párizsnak szívében. Mi mind bűnösök vagyunk ebben a kétszeres építészeti bűnben hallgatásunk, türelmünk, közönyösségünk által és az utókor egykor reánk, mindannyiunkra a jelenvoltakra fogja hárítani a szemrehányást és a megbotrán-

kozást, midőn a két elcsúfított, elkorcsult, kigúnyolt, megcsonkított, jellegéből kiforgatott, meggyalázott, ismerhetetlenné tett építmény előtt számonkéri tőlünk ezt a két csodálatra méltó bazilikát, a szépeket a szép templomok között, a híreseket a hírnevesek között, melyeknek egyike a királyság metropolisa volt, másika pedig, mely Franciaország metropolisa.»

A romantizmus közvetlen hatása nálunk a műemlékek védelmének terén a XIX. század első felében még nem mutatkozott. Mint is lehetett volna, midőn a francia Hallays írja honfitársairól, hogy «a franciák előtt 1830-ban a középkor Franciaországa, a román, a gót Franciaország ismeretlen föld volt».

Építészeink a műemlékek kérdésével nem foglalkoztak. Akadémiánk alapításakor ugyanis vajmi mostohán állott még emlékeink és általában képzőművészetünk ügye. Igaz, hogy Mária Terézia oktatási rendje : a Ratio educationis szerint az egyetemhez kapcsolandók a már «képzőknek» nevezett szabad művészetek, sőt az 1791 : LXVII. és 1827 : VIII. tc. alapján javaslat készült a szépművészetek, bellarum artium akadémiájának felállítása iránt is, ámde a mostoha viszonyok között mi sem történhetett és az 1827. évi országos bizottság csak azt a kívánságát nem mulasztotta el kifejezni, hogy mielőtt a képzőművészetek akadémiája iránt intézkedés tétetik, minden törekvést a Nemzeti Múzeumra kell fordítani.

Bár az idők viharai, a háborúk rettenetes pusztításai, a kegyeletlenség és a közöny emlékeink sorozatában kimondhatatlan rombolást vittek végbe, mégis különösen a török által el nem foglalt részeken szép számban maradtak fenn emlékeink. Ámde ki gondolhatott volna ezek fenntartása iránt teendő intézkedésekre a XIX. század első felében, midőn a műemlékek védelmére vonatkozó mozgalomnak a francia romantizmussal kiinduló első hullámai a negyedik tizedben a forradalom előtt jutottak el hozzánk, bár nem hallgathatjuk el, hogy Kolozsvárt már 1837-ben kezdték építeni gót stílben szent Mihály plébánia-templomához azt a nagy tornyot, mely Haynald püspöksége alatt 1862-ben nyert befejezést a torony falába illesztett feliratos márványtábla szerint Gaiser Antal mérnök igazgatása alatt.

A Magyar Tudományos Akadémiában, melynek neve eleinte az 1827 : II. tc. szerint is Tudós Társaság volt, felállítása után nemsokára mégis lelkes férfiak emelték fel szavukat a műemlékek fenntartása és ismertetése mellett az új intézmény kebelében. Élükön Henszlmann állott, Kassa szülöttje. Első önálló munkáját: *Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelés között*, 1837-ben írta meg és 1841-ben választotta őt meg az Akadémia tagjai közé, kiknek sorában nem szünt meg aggódó intelmeivel elhanyagolt, pusztuló emlékeink védelmére felhívni a figyelmet. Szakadatlan folytatta művészeti és különösen műemléki téren kifejtett gazdag eredményű irodalmi munkásságát. Már 1846-ban adta ki *Kassa városának ó-német stílű templomai*-ról szóló díszes munkáját, melyet Akadémiánk a Marczibányi-mellékjutalomban részesített. Henszlmann kitünő rajzoló művész volt. Wohlgemuthnak a szent Erzsébet-egyház oltárán az ő legendáját ábrázoló festményeit oly remekül rajzolta le, hogy a német művészek és szakértők azonnal reáismertek a mű eredetijének mesterére,

Bár, mint a régészet terén az ő francia kollégája, az 1854-ben meghalt dr. Rigollot, az orvosi tudományokra készült Pesten és Bécsben, majd 1837-ben Páduában az orvostudori oklevelet is elnyerte, végre is a művészet, az archæologia, a műemlékek tanulmányozásának szentelte minden erejét, teljes életét. Az 1848-ban bekövetkezett nagy politikai változás azonban egyidőre kiszakította őt szeretett tanulmányai köréből, midőn az első magyar felelős kormány külügyminisztériumába fogalmazóvá (ekkor nem kis állás!) nevezetett ki. Nem szenved kétséget, hogy ezt sem archæologiai tudományának, sem orvosi diplomájának, hanem a szomszéd Abaúj és Sáros fiait egybekötő meleg viszonynál fogva a külügyminiszteri «állodalmi» titkárral (ezidőben kezdődött nálunk a különben minisztert jelentő és illető államtitkár cím használata). Pulszky Ferenccel való összeköttetésének köszönhette. Sajnos, közelebbi értesülésünk nincs bécsi tartózkodásának, Pulszkyval, Kossuthtal való érintkezésének, a szabadságharc után bekövetkezett fogságának körülményeiről, mert Henszlmann, kinek levelei és iratai jórészben nővére, a

jeles rézmetsző Doby neje ajándékából. Kassa városának múzeumában őriztetnek, a felsőmagyarországi Múzeumegyletnek adományozta irodalmi hagyatékát, melyeket azonban most átlapozni nem lehetett alkalmunk. Annyit azonban mégis tudunk, hogy a szabadságharc után ellene is vádat emeltek. Midőn ugyanis 1848 októberében az osztrák csapatok körülzárták Bécset, majd oda be is vonultak, Henszlmann, mint mondta, ezidőben a szent István-toronyban archæologiai tanulmányokkal és kutatásokkal foglalkozott, a vád szerint azonban ő nem a tornyot vette archæologiai szempontból vizsgálat alá, hanem a toronyból az osztrák támadó csapatok mozdulatait tanulmányozta és kémlelte, vajjon jőnek-e magyar katonák az osztrák sereg hátába Bécs felszabadítására?

Henszlmann fogsága egyébiránt nem sokáig tartott és kiszabadulása után Angliában és Franciaországban folytatta törhetetlen eréllyel műemléki tanulmányait, melyekről ékes tanuságot tesz az építészeti arányoknak általa felfedezett teóriájáról írt műve, mely a szakkörökben oly feltűnést keltett, hogy annak kiadására Napoleon császár 10,000 frankot engedélyezett. A munka címe *Théorie des proportions appliquée dans l'architecture depuis la XIIe dynastie des rois égyptiens jusqu' au XVIe siècle : découverte et publiée par Émeric Henszlmann de l'Académie Nationale de Hongrie.*[1] Az első lapon nyomtatott ajánlás olvasható: A Monsieur Alexandre Wrchowsky. Hommage d'amitié. Henszlmann. Paris 20 juillet 1860.

[1] Arthus Bertrand, libraire-éditeur. Rue Haute feuille. 21. 1860. Première partie. Style égyptien. Ordre dorique. Avec Atlas, 13 planches. (A második rész azonban nem jelent meg.) Az Atlasz, mely nem 13, hanem 24 lapot tartalmaz, címe: Méthode des proportions dans l'architecture égyptienne, dorique et du moyen âge par M. le Dr. Henszlmann. Un volume in — folio de planches et un volume in quarto, de texte, en deux parties. Atlas. Paris. Artus Bertrand. Az Atlasz a görögön kívül az egyiptomi, valamint a csúcsíves, átmeneti, román és bizánci építészet lapjait is — számra 24 — magában foglalja. Az átmeneti stíl lapján a gelnhauseni templomon kívül Henszlmann a zsámbékit is ismerteti és pedig az utóbbit Gerster, Feszt és Kauser pesti építészek «nagy gonddal készített» felvételei alapján.

Henszlmann kifejti, mint ezt az Akadémia által kézikönyvül kiadott *Régészeti Kalauz* II. részében, a *Középkori Építészet*ben is előadja, hogy az építészeti arány alapja a köbből szerkesztett háromszög. Felfedezésének keletkezését már a bécsi központi műemléki bizottság közleményeinek 1861. évi folyamában ismertette Stieglitz (Keresztély Lajos † 1836) főmunkájának *(Geschichte der Baukunst)* egyik tételére hivatkozólag, melyet azonban ő maga is mint régi hagyományt vett át és tanított. A tételt Henszlmann elfogadta, de kielégítőbb eredményrejutás végett kereste, hogy a köb háromszögének oldalaiból nem lehetne-e kisebbméretű tagokra, mint például pillérekre stb. alkalmas kisebb háromszögeket szerkeszteni. Hosszú részletes tanulmány tárgyává tette a kassai és a zsámbéki nevezetes egyházakat. Megállapította, hogy az egység köbháromszögének arányai megjelennek a különböző, kisebb részeken. Világos volt előtte, hogy a nagy háromszögekből kellett a kisebbeknek származniok. Az arányokra vonatkozó kutatások — írja — Európaszerte mutatják ama tény magyarázatának szükségét, hogy elődeink építési szerkesztéseinek alapja jól meghatározott elv volt, melynek mi — úgyszólván — kénytelenek vagyunk azokat az összhangzó arányokat tulajdonítani, melyek bennünket mint alkotásaiknak általános és mint eltörölhetetlen jellege meglepnek. Ám hol kellett keresnie a kérdés megoldását, mely annál nehezebb volt, mert midőn ő ezzel foglalkozott, a középkor tanulmányozásába volt elmerülve és sej-

Az Akadémia 1890. évi Almanachjában Henszlmannról közlött nekrológ megemlíti, hogy «jegyzéket bocsátott közre 1856-ban a britt építőmesterek intézetének felfedezéséről, mely ott a legnagyobb eljsmerésre talált». Ennek nem lehetett nyomára akadni s nem szól erről Myskovszky Viktornak fölötte tartott emlékbeszéde sem, melyet a Felső-Magyarországi Múzeumegylet 1889- (és nem 1890)-ben megjelent Évkönyve Henszlmann arcképével együtt közöl. Más értesítés szerint a Britisch Architects társasága megbízásából működött Franciaországban, hol a Lille-ben építendő uj egyház tervezésére két francia építésszel társulva pályaművet mutatott be, mely első jutalomdíjban részesült. Francia tanulmányainak eredménye «Az Északfrancia apátsági és székesegyházi templom» cimű dolgozata is, mely a bécsi Central-Comission 1865. évi kötetében jelent meg.

telme sem volt, hogy az egyiptomiak teóriája a görögök és a byzanciak útján juthatott a keresztény korszakra. «Itt is — mondja Henszlmann — úgy volt, mint a föltalálások legtöbb esetében ; végre megtaláltam a törvényt a legnehezebben megoldható problémában, t. i. a kassai szent Erzsébet-templom támpilléreinek nagyon komplikált szerkesztésében.» Henszlmann kegyelettel említi meg, hogy kutatásaira (időközben elhalt) barátja, Froemberg, tehetséges építész is buzdította, ki a helyes arányok iránt veleszületett érzésénél fogva «avait la foi vive dans le secret, sans en deviner même la clef». És mily féltékeny szeretettel őrizte Henszlmann az ő felfedezésének titkát és kulcsát haláláig!

Henszlmann rövidesen hivatkozik Murphyre is, ki szerinte analógiákat keresett az emberi test arányai és az építmények részei között. Murphy († 1816) előkelő ír építész és író volt, ki portugáliai utazásáról írt művében *(Voyage en Portugal . . . dans les années 1789 et 1790. Traduit de l'anglais de Jacques Murphy architecte.* Paris, Denné jeune 1797) I. János királynak a XIV. század vége felé a Domonkos-rend számára Batalha-ban alapította és némelyek szerint az angol Stephenson István által «modern gót stíl»-ben építette monostorát és egyházát, a gót stílnek egyik bámulatosan remek alkotását ismertette.

Mélyebb tanulmányt azonban az építészeti arányról a mű egyáltalán nem tartalmaz. Murphy kiemeli az emlék minden részletében a rajznak oly hibátlan és szabályos voltát, mely csak az alapjában jól megfogalmazott terv eredménye lehet.

«A templomban Emmanuel király gyönyörű mauzóleuma ragadja meg a szemlélőt. Építészének széles ismerettel kellett bírnia a mértan- és a rajzban. A mauzóleum bejáratánál egy egyházatya áll, kinek alakja nem magasabb egy lábnál és ruhájának a szobrász mégis minden szálát úgyszólván tapinthatólag adja vissza. Az egész alkotásnak fenségéről képzeletet nyujt a bejáraté, mely nyílásánál 32 láb széles. Ez észre nem is vehetőleg szűkül annyira, mígnem a folyosó már nem szélesebb, mint 15 láb 31 magasság mellett. Sousa történész azt mondja, hogy ez arányos nyílás ; legalább is annak

látszik, mert semmisem nagy vagy kicsiny, hanem csak az összehasonlítás által.»

Murphy szól az Alfonz. Portugália első királya által 1170-ben alapított Alcobaça-i monostorról is. Ennél azonban szerinte «hiányzik a proporció, mert mesterének nem volt fogalma az építészetben azon minimumról, melyet (ezt azonban nem magyarázza meg) a tapasztalat és az ízlés az ő utódainak azóta kijelöltek».

Henszlmann nem mulasztja el megemlíteni, hogy Villard de Honnecourt-nak, a XIII. században Magyarországon is működő építésznek albumában, melynek 1858-ban megjelent kiadását a jeles francia építész Lassus készítette elő, szintén előfordul a háromszög. Hivatkozik különösen, hogy a birkát ábrázoló rajzban megvan a köb háromszöge. Ámde Villard háromszögei nincsenek kapcsolatban az építészeti aránnyal. Hiszen ő maga jegyzi meg a XXXIV. lapon: incipit materia porturature. Ismétli ezt a XXXV. lapon és a következő XXXVI. lap is a «portaitura»-ra vonatkozik, mint ezt az ábrázolt emberi alakok és állatok rajzai mutatják és mint maga Lassus is mondja. Villard a háromszögekkel az emberi test arányait sem kívánta feltüntetni.

Ez az *Album*, melyet azonban nem Lassus, hanem az ő előszavával és a francia művészetnek XIX. századi újjászületéséről írt cikkével együtt 1857 július 15-én bekövetkezett halála után már a következő évben Darcel tett közzé,[1] hozta kapcsolatba Henszlmannt Lassus-szal. A St.-Germain-des-Prés párizsi apátság kézirataival a Nemzeti Könyvtárba került és megcsonkítva 33 pergamentlapot tartalmazó ez a rendkívül becses album II-ik lapján annak szerkesztője, ki magát Vilars de Honcort-nak írja (az Escaut-folyó balpartján ma is létező Honnecourt után, honnan származott), «kéri

[1] Album de Villard de Honnecourt architecte du XIIIe siécle manuscrit publié en fac-simile annoté précédé de Considération sur la renaissance de l'art francais au XIX siècle et suivi d'un glossaire par I. B. A. Lassus architecte de Notre Dame de Paris, de la Sainte Chapelle, chevalier de la Légion d'Honneur etc. Ouvrage mis au jour, après la mort de M. Lassus et conformément à ses manuscrits par Alfred Darcel. Imprimerie impériale 1858.

azokat, kik ezen könyvben ismertetett különböző fajta munkákat végeznek, imádkozzanak az ő lelkéért és emlékezzenek meg róla; mert ebben a könyvben nagy segítséget találhatnak a kőművesség és az ácsmesterségi szerkezetek elveinek megtanulásában. Megtaláljátok abban az arcképrajzolás és vonal metódusát, valamint azt, mit a geometria kíván és tanít.» Megjegyezzük, hogy Vilars a XXVIII. lapon látható egyik presbitérium tervrajzán magát Ulardus-nak nevezi: Istud presbiterium invenerunt Ulardus de Hunecort et Petrus de Corbeia inter se disputando. A második tervrajzon azonban nem nevezi magát Ulardus-nak, hanem Vilars de Honecorsnak, míg építésztársának meghagyja a Péter nevet: Pierre de Corbie.

Mindketten, Lassus és Henszlmann rajongó lelkesedéssel voltak a gót művészetnek és alkotásainak hívei és bámulói. Lassus hevesen ellenezte a klasszikus iskola azt az elvét, hogy «a mai korban antik templomok utánzatait építsék más anyagokból, más klímában, más civilizáció és más vallás számára, mint melyeknek ezen antik templomok néma tanui». Az antik építészeti rendek ellenében a gót stíl építményeinek azt a törvényét állította, mely szerint azoknál az ember szolgál mérvül vagy inkább léptékül. A gót építményekből kiáradó harmónia a mestereik által mindenkor szem előtt tartott aránytörvényben rejlik, mely az emberi arány, a proportion humaine, holott az antik építményeknél egészükben és részletükben a viszonylagos arány a döntő, nem pedig a valóságos dimenzió, minélfogva a kis építmény nem egyéb, mint a nagynak redukciója, a nagy pedig a kicsinynek a hatványa. Az építmény nincs arányban az emberrel, hiányzik az összehasonlító egység, ellenben a gótikus arány állandó, változatlan törvény: az emberi arány, nem pedig a viszonylagos, úgy hogy a nagy katedrálisban vagy a kis falusi templomban az egységet mindig maga az ember adja. Darcel azt állítja, hogy az emberi arányra vonatkozó tétel Lassus felfedezése.

Villard valószínűleg a tatárjárás után hivatott Magyarországba, hol jelentékeny építészi tevékenységet fejtett ki. Lassus, ki Angliában az archæologus Parkerrel, Németország-

ban Schnaase Károllyal († 1875), ki bár a közigazgatási pályán hivataloskodott, mint történész és esztétikus szerzett nevet, lépett érintkezésbe. Ismerni kívánta, hogy a gót stíl miként tudta felsőségét a reneszánsz-áramlattal szemben védeni. A francia művészi befolyásnak Magyarországban kifejlődő szerepére nézve érthetőleg Henszlmannhoz fordult, ki a párizsi *Moniteur des Architectes* 1857 márciusi számában ismertette a kassai székesegyházat, összehasonlítván azt szent Yvednek Braine-ben és Notre Damenak Trier-ben levő templomával, mindhárom emlék alaprajzának közlése mellett.

Villard nem szülőfalujában, a cluny-bencéseknél — kiknek Honcourt-ban monostoruk volt — nyerte kiképzését, hanem az Escaut-folyó jobb partján 6 kilométerre fekvő Vaucelles-ben, a ciszercitáknál, kiknek itt nagytekintélyű apátságuk volt. Itt is kezdte meg — Enlart szerint — mint építész az ő működését az apátsági templomnál, melyet 1235-ben szenteltek föl. (C. Enlart. Nogent-le-Rotru. 1895. *Extrait de la Bibliothèque de l'École des Chartes.* LVI. 1895.) Ezután már mint ismert mester jutott Cambrai-ban a székesegyház szentélyének 1230–1250 közé eső építéséhez, majd Saint Quentin-ben, az itteni káptalani kollégiális templomnál — melynek felszentelése 1259-ben következett be — volt alkalmazásban.

Miként illeszthető ebbe az építészeti munkásságába Villardnak tanulmányútja és magyarországi tartózkodása, melynek megkezdése előtt ő, saját feljegyzése szerint, Reims-ben felvételeit készítette. Az 1257-ben befejezésre jutott reimsi székesegyház egyik ablakának rajzához albumában (XXIX. lap) ezeket írta: «Voici une des fenêtres de Rains, des travées de la nef comme elles sont entre deux piliers. J'étais mandé dans la terre de Hongrie quand je la dessinais, parceque je la préférais» (mai francia nyelven). Másik rajza alatt pedig, mely Magyarországból ötféle talajburkolatot ábrázol, megjegyzi: «j'étais une fois en Hongrie où je demeurai maints jours, et j'y vis un pavement d'église de telle manière». (XXIX.) Továbbá a reimsi szentélyről, az egyik apsis-kápolna belsejéről (LIX. l.) ad rajzot, míg a következő lapon (LX.) levő rajzban a kápolnák külső magasságait tünteti fel a következő megjegyzéssel: «De cette manière doivent être celles (t. i.

élévations extérieures) de Cambrai si on les construit. Ha most figyelembe vesszük, hogy a saint quentini kórus külső és belső magasságai megegyeznek Villard reimsi rajzaival, a saint quentini kápolnák egyike pedig a vaucellesi apátsági kápolnákkal; hogy továbbá a saint-quentini templom egyik burkolata a szent Mihály-toronyban — mint Benard Péter mondja a *Collegiale de St.-Quentin* című tanulmányában (1865) — megegyezik a magyarországival, világos, hogy Villard mindezeket a reimsi és magyarországi felvételeket csakis Reimsbe és Magyarországba tett utazása után alkalmazhatta az ő francia építkezéseinél. Mikor volt tehát ez a tanulmányútja? Quicherat, a jeles archæologus, az Ecole des Chartes tanára, majd igazgatója *Album de Villard de Honnecourt* című cikke szerint 1244—1247 között, midőn Cambraiban az építési munkák szüneteltek, a szentélyt körülvevő kápolnák utolsójának alapozásával. Lassus szerint, ki különben általában Quicherat véleményéhez csatlakozik, alapul véve a cambrai-i székesegyház megszakított építkezésének az 1227—1251 közé eső időszakát. Ezt a véleményt megerősíti Lassus szerint Magyarország története is. A tatároknak 1243-ban kiűzése után Esztergomban, a fővárosban Béla király szűz Mária tiszteletére ékes templomot építtetett, melyet sírhelyéül is választott. Sajnos, ennek semmi nyoma sem maradt fenn. Ámde vannak más templomok, melyeken a francia befolyást meg lehet állapítani. Ez Kassán szent Erzsébet temploma, melynek alaprajza Meaux-ban szent István templomáéhoz hasonlít. Ha pedig szent Yvédnek Braine-ben levő templomával teszünk összehasonlítást, ez oly szembeszökő, hogy lehetetlen be nem ismerni, így kell mondanunk, az egyik alaprajz a másikról van lemásolva. Szent Erzsébetnek Marburgban az ő halála után négy évvel, 1235-ben épített temploma nagy hasonlóságot mutat a Trierben és Cambrai-ban levő Notre Dame-egyházakkal. Más templomok is mutatják a francia befolyást: így Székesfehérvár, Veszprém Szentmárton, Lébeny egyházai, melyekről azonban Lassus nem bír adatokkal. De ismeri Zsámbékot. Háromhajós román templom három kerek apsis-szal, melyek középsőjét valószínűleg a tatárjárás után helyettesítettek többszögűvel és

midőn Béla király 1258-ban a Franciaországból jött szerzeteseknek adta Zsámbékot, kik ott priorsággal bírtak.»

Lassus elfogadja Quicheratnak erős kritikával és tudással kifejtett érvelését az 1244—47., Enlart szerint 1250 év közti időszakra nézve, melyben a Cambrai-i egyház építése szünetelt és a reimsi és magyarországi utazás történt. Azt is kijelenti, hogy midőn Villard Reimsből Magyarországba meghivatott és ott a székesegyháznak azt az ablakát, «melyet legjobban szeret», kétségtelenül oly szándékkal rajzolta le, hogy azt Magyarországon fogja építkezésénél alkalmazni. Lassus szerint azonban Kassán, szent Erzsébet egyházának építését Villard mégis 1250 felé kezdette meg és járult hozzá Esztergomban a templomok helyreállításához. Vele ellentétben Enlart korábbra teszi az utazást. Szerinte Villard Magyarországba azután ment, hogy a Vaucellesi templomot befejezte és azt 1235-ben felszentelték és nem mehetett 1244—1250 között, mert a saint-quentini templomot ő építette, ezt pedig csak 1259-ben szentelték föl. Ám azért Enlart mégsem látja kifogásolandónak, hogy Villard magyarországi tartózkodása az 1235-től 1250-ig tartó időszakba illesztessék be.

Villardnak a vaucellesi templom felszentelése után való útja Magyarországba és ottani tartózkodása éppen az az időszak, melyben a ciszterciek tíz apátságának alapítása, illetőleg építése történt. Ismeretes azonban, hogy a szerzetesi intézmény megalapítása és a monostor és templom megépítése közé nem kis időszak esik. Enlart hivatkozik Jongelinus Gáspárra, ki után több cisztercita apátság felállítását említi. Utána néztünk Jongelinus — ki maga is apát volt — munkájának *(Notitiae abbatiarum cisterciensum per universum orbem.* Coloniæ Agrippinæ, 1640. Folio), mely az apátságokat a P. Péterffy Károly által 1742. évben kiadott és az 1629. évi nagyszombati zsinat iratait is tartalmazó műből *(Sacra Concilia Eccl. R. Cath.* etc.) és pedig Pázmány [1] prímás jegyzékéből sorolja

[1] Pázmány a jegyzéket, mint mondja, a cistercita rendnek wienerneustadti monostorában föllelt katalógusából, Henrique Chrysostomnak a cisterci rend szentjeit tartalmazó kötetéből és a «runensis» (= Reyn Steiermarkban) apátúr által neki 1622-ben felmutatott kéziratos régi könyvből állította össze.

fel. Enlart a következőket közli: Egres apátsága 1200-ban alapíttatott. Heiligenkreuz 1204-ben, de 1244-ben épült, tehát abban az évben, midőn Quicherat szerint Villard Magyarországba érkezhetett. Petri apátsága 1202. Schavnik 1216, Zam vagy Nam 1219. S. Maria de Scepusio 1222. Beél 1232, Vallis honesta 1232. Bernaw 1255. Kiers 1239. Erchi 1260. évben.

Enlart szerint eddig semmi közlemény sem jelent meg arról, hogy mi maradt fenn ezekből az apátsági emlékekből. Ismeri azonban Myskovszky Victornak Bécsben Lehmannal kiadott albumából a zsámbéki templomot. Ez szép építmény, melyen az északi Franciaország gót stílje (Lassus románt mond) a német románba vegyül. A Myskovszky által közölt többi emlékek általában újabbak, jóllehet, ő azokat XIII. századiaknak állítja.

Ha azonban pontosan nem is állapítható meg az az idő, melyet Villard Magyarországon töltött, azt mégis tudjuk, hogy mily téves volt még nem oly régen és pedig éppen Franciaországban az az állítás, hogy Villard működése a XII. századba esik és a cambrai-i székesegyházat, melyben 1796-ban az Ész istennőjének szobrát helyezték az oltárra és melyet mint nemzeti tulajdont eladtak és leromboltak, a XII. század közepe felé építette. Sajnos, Villard mitsem jegyzett fel albumába francia- és magyarországi építési műveiből, vagy ha voltak is felvételi rajzai és jegyzetei, az albumból éppen hiányzó lapok tartalmazták azokat. Tudjuk azonban, hogy az ő művészi tevékenysége a III. Béla által betelepített cisztercita-rend apátságainak a XIII. század első negyedeinek idejébe tehető és tudjuk, hogy Villard, ki — mint Lassus írja — akkor midőn a XIII-ik század elért első harmadára már kész mester, ki résztvett a román stíl átalakításánál és maga részéről hozzájárult a gót stíl kifejtéséhez, a magyar cisztercita-rend egyházainak építésében döntő befolyást gyakorolt.

Lasuss felveti a kérdést, hogy kik ajánlották Villard-t a magyar püspököknek? Mely hírnév hívta Villard-t a kárpáti hegyek aljára? Talán — mondja — Párizsban, a Sainte Marie kollégiumban levő magyar tanulók küldték őt Magyar-

országba? Majd más helyen határozottabb választ ad. A Cambrai-i Notre Dame egyház építésével szerzett hírneve által jutott az országba. Hiszen a magyar királyleány, szent Erzsébet oly mély hódolatot táplált a szűz Anya, Mária iránt, kinek tiszteletére Notre Dame egyháza épült, hogy a szentély befejezésére — mint ezt Deligne történész a XVI. században a Cambrai-i egyház régiségeiről írt jegyzékében mondja — adományokat küldött: ayda par or et par argent à achever le dit choeur, minek következtében az 1239-ben épített egyik kápolnát Erzsébet szentté avattatása után az ő tiszteletére szentelték föl.

Enlart is kérdi: honnan jöttek a ciszterciták? Bizonynyal Vaucelles-ből. A magyar apátságok: Tapolczan 1208, Baccon = Bakony 1182, Lucentia 1198, Abrám 1270 és még mások a Clairvaux-i atyaapátságból származnak, úgy, mint maga Vaucelles. Jongelinus azonban már nem ismeri az atyaegyházakat (a francia azonban Békefi zirci apáttal ellentétben, anyaegyházat mond), sőt némely apátságok leszármazását sem. Bizonyos mégis, hogy Egres az ő apátját az Artois-ban fekvő Cercamp-ból, a Vaucelles-hez egészen közel eső apátságból kapta. Ugyanis Pontigny atyaapátság főnöke, III. Béla király kérésére Cercamp apátját, II. Hugót küldte Egresre, később azonban ismét mint Cercamp apátja (1189—1203) neveztetik. (*Gallia christiana* T. X. Col. 1338; *L'histoire de l'abbaye de Cercamp, A. de Cardevacque.* Arras. 1878.) Nagyon sok francia építészt hívtak a püspökök külföldről — mondja Enlart. «Éppenséggel semmi sincs az ellen, hogy Villard Magyarország püspökei számára dolgozott, azonban ebben az esetben ki ajánlhatta őt inkább az ő jóakaratukba, mint azok a szerzetesek, kik őt alkalmazták és akik az ő hazájából jöttek Magyarországba? Még inkább valószínű és «moralement» bizonyosnak tartandó, hogy maguk ezen szerzetesek és pedig az ő saját szolgálatukra hívtak be oly építészt, ki tudta az ő tradiciójukat és bírta az ő bizalmukat.»

Lassus és Enlart után térjünk azonban vissza Henszlmannra, kit úgy, mint Lassust, a gót stíl művészetéhez határtalan lelkesedés és szeretet vonzott. Ebből keletkezett az

az óhajtása, hogy a Magyar Tudományos Akadémia palotája gót stílben nyerje a kivitelt, mire Frey és Gerster építészekkel társulva, pályatervet is készített, mely kivitelben ugyan nem, de kitüntető méltánylásban részesült. Ez vitte őt a középkori stílusok fejlődésére oly nagy hatást gyakorló Syria művészetének tanulmányozására, mellyel Franciaországban már korábban foglalkoztak. Meg is írta Közép-Syria építészetét. Sajnos, nem akadtak követői.

Midőn az 1873 április 12-én kelt királyi elhatározással a pesti egyetemen a műtörténelem számára tanszék állíttatott, erre Henszlmann nyert meghívást. Érthető, hogy őt, ki behatolt a művészetek és történetük tanulmányozásának mélységeibe, lebilincselte az építési arányok megoldásának nagy kérdése. Bizonyára Lassussal való érintkezése is hozzájárult, hogy mint a párizsi Notre Dame építésze, teljesen belemerüljön Henszlmann is az arányok kérdésének tanulmányozásába, mely őt élete végső percéig lefogva tartotta. Műveinek egyikében sem mulasztotta el az emlékek leírásánál az építészeti arányokat is adni és ezeket az illető műemlékre alkalmazni. Az arányok megállapítását művészet- és műemléktörténeti munkásságának főeredményéül kívánta tekinteni és ezt kiadandó új munkájában ismertetni, melyhez Möller Istvánnak, a Királyi József-Műegyetemre meghívott későbbi tanárnak, a középkori stílusok legalaposabb ismerőjének és tanítójának műépítészi segédkezését kérte ki, aki az építészeti arányokról írt tanulmányát az esztergomi várban létezett régi bazilikákról megjelenendő ismertetésben fogja közzétenni. Az arányok felfedezésének titkát Henszlmann előtt — mint említettük — a kassai székesegyház pilléreinek tanulmányozása, melyekről fentemlített francia munkájában megemlékezik, fejtette meg. Nem tudjuk, hogy melyik volt éppen az a pillér, melyre számításait fektette. Midőn azonban megtudta, hogy az a méret, az az alap, melyből kiindult, a pillérek egyikén sincs meg, megdöbbent és fájdalommal mondta: «akkor egész életemen át hiába dolgoztam». Möller megvígasztalta őt. A teória, melyből kiindult, helyes, de annak alkalmazására a kassai, nem tudható, általa melyik pillérről vett méret nem nyujtott helyes alapot.

Még halálos ágyán is az építészeti arányok foglalkoztatták. A műemlékek bizottságának ugyanazon házában, melyben ő is lakott, levő hivatalos helyiségéből magához kérette Möllert. A nagy lázban fekvő beteg tudós görcsösen fogta és tartotta kezét s kedvenc témájáról beszélve, kérdezte, vajjon csakugyan helyes-e az ő «szisztematikája». Möller újból, ezúttal utoljára nyugtatta őt meg, mire még ezt válaszolta: «Akkor tehát nem hiába éltem». Ezzel a megnyugvással költözött át az örökkévalóságba a nagy tudós.

Abban a triász-ban, mely oly fáradhatatlan buzgalmat fejtett ki hazánk műemlékeinek megmentése körül, az ő emléke Ipolyi Arnold és Rómer Flórissal együtt sohasem fog elhalványulni.

Ha azonban a régi művészetek emlékeinek s jelesen az építészeti alkotásoknak védelme csak a XIX. század első harmadában kifejlő romantizmussal nyeri kezdetét, mégsem lehet hallgatással mellőzni azt a tényt, hogy már korábban történtek intézkedések a kincs fogalma alá általában vont régiségeknek megmentése iránt, melynél azonban a kiindulási pont a kincstár érdeke volt. A védelem csakis abból állott, hogy a kincstár a Mária Terézia idejétől kezdődőleg tulajdonképpen a bécsi kormány által a magyar udvari kamara útján kiadott intézkedéseit tartalmazó rendeletek értelmében a 150 frt értéket meghaladó kincsből egyharmadot követelt a maga számára, míg kétharmad a földtulajdonost és a találót illette. Ámde az összes talált tárgyak, a leletek a kamarai hatóságokhoz terjesztendők fel, hogy azokból a bécsi császári gyüjtemények szaporítására a kiválasztás eszközöltessék, illetőleg a műtárgyak elválaszthatlansága és kiváló becse esetében teljesen megtartassanak. Azonban — nagyon természetesen — a bécsi gyüjtemények részére megtartott leletek után járó belértéket a magyar kamara tartozott az illető jogosult személyeknek kifizetni. Ez történt a Nagyszentmiklóson 1799-ben Nákó Kristóf görög kereskedő birtokán talált, akkor sokak által Attila kincsének nevezett, legnagyobbrészt aranyedényekkel, melyek akkor, midőn azokat hosszú kutatások után visszaszerezni lehetett, 17 font $2^{3}/_{4}$ latot nyomtak és 24 darabból álltak, melyekért a nevezett

tulajdonos részére a bécsi főpénzverő hivatal által megállapított 10,086 frt 25 krajcár becsértékből a kamara az egyharmadot 13 év után fizette ki és Nákónak nem könnyen sikerült elérnie, hogy az egyharmadot ne kötelezvényben, hanem a találás idején létezett teljes értékében kapja meg.

A megyék azonban tiltakoztak a talált tárgyakból, a kincsből egyharmadnak levonása és a tulajdonostól és találótól elvétele ellen. Maga a helytartótanács, a kancellária, a kincstári ügyigazgató jelentéseikben kifejtették, hogy az ügy a törvényhozó hatalom elé tartozik és ez által intézendő el. Ennek ellenére mégis akadtak magyar jogászok az alkotmány visszaállítása után, kik a bécsi kormány rendeleteit, melyeket a kincsnek, a leleteknek a bécsi gyüjtemények gyarapítása és egyharmadnak a kincstár javára visszatartása iránt kibocsátott, történeti magyar jogfejlődésnek minősítették, pedig tudva volt, hogy a szóbanlevő rendeletek ellen még Ausztriában is, különösen a tudomány szempontjából, erős kifogások tétetvén, a császári érem- és régiség-kabinet igazgatójának, Arnethnek, az udvari bizottságnak, az udvari kamarának, a főkamarásnak, az egyesített udvari kancelláriának javaslatára és az igazságügyminiszter előterjesztésére Ferdinánd császár 1846 március 31-én megszüntette a kincstárnak a harmadra vonatkozó és az említett rendeletekből az általános polgári törvénykönyvbe bevett jogát és elrendelte, hogy a kincs a találónak és a földtulajdonosnak levonás nélkül adandó ki, sőt megszüntette a leletek beküldésére vonatkozó kötelezettséget és a nyilvános gyüjtemények elővételi jogát is.

Magyarországban azonban, hol egyébiránt József nádor kívánságára 1813-ban intézkedés történt, hogy a bécsi gyüjtemények után a Nemzeti Múzeum és a pesti egyetem pénzgyüjteménye is gyakorolhassák a leletekből a kiválasztást, minden megmaradt a régiben, még akkor is, midőn az 1848. évi események után nálunk az osztrák polgári törvénykönyv, mely kimondta, hogy a kincsből az államot misem illeti, behozatott. Sőt midőn 1861 július 23-ától kezdve hazánkban az osztrák polgári törvénykönyv hatálya megszünt, a magyar kormány visszaállította az annakidején a bécsi gyüjte-

mények javára hozott és a megyék és a dikasztériumok és a kir. ügyigazgató által törvénytelennek mondott rendeletek érvényét is. A császárnak Ausztriában megszüntetett ezen rendeleteit a magyar kormány mégis — csodálatraméltó dolog — visszahelyezte érvénybe, de azzal a különbséggel, hogy — mint Lónyay pénzügyminiszter elrendelte — a leleteket többé nem fogják Bécsbe küldeni.

Minthogy azonban az ország jelentékeny részeiben (Erdély, Határőrvidék, Horvátország, Fiume) a polgári törvénykönyv érvényben maradt, bekövetkezett a jogállamban meg nem tűrhető az a sajnálatos helyzet, hogy országunk egyes részeiben jog- és igazságnak követelte a kormány azt, mi az ország többi megyéiben az általa érvényben tartott polgári törvénykönyv szerint jogtalanság és igazságtalanság volt.

Az ingó emlékek kérdésének ezt a részét azonban már szomorúan oldotta meg — hisszük, reméljük egyelőre — az a rettenetes katasztrófa, melybe az országot a világháború taszította, mert a szent korona testéről leszakították azokat a megyéket is, melyekben a kincstárnak nem volt joga a polgári törvénykönyv értelmében a kincs harmadát követelni.

Ugyanabban az évben, melyben V. Ferdinánd császár Ausztriában a kincstárnak a régiségekre és a kincsre vonatkozó igényeit és a magánjogi korlátozásokat megszüntette, következett be Magyarországon az első lépés, melynek célja a műemlékek megóvására irányult. A természetvizsgálók és orvosok egyesülete Kassán 1846-ban tartott ülésén Henszlmann javaslatára elfogadta azt az indítványt, mely a hazai műemlékek védelme iránt teendő intézkedések meghozatalát sürgette. Már a következő évben a Magyar Tudományos Akadémia érdemileg foglalkozott az üggyel és az ő kezdeményezésének köszönhető, hogy az, ha a nehéz viszonyok beállása miatt késedelemmel is, de kedvező megoldásra jutott. Ugyancsak Henszlmann indítványára a Magyar Tudományos Akadémia 1847 február 22-én tartott üléséből lelkes felszólítást intézett minden, a nemzeti becsületet szívén viselő magyarhoz: Míg más nemzetek multjuk mindazon ereklyéit, melyek egykori műveltségök és fényök felől tanuságot tesznek, nagy gonddal megőrzik, megújítják, hű és díszes rajzmunkákban

a művelt világgal közlik . . . addig mi, hidegek régi dicsőségünk emlékei iránt, azokat is, miket elmult századok viharjai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem vesszük és legjobb esetben az idő pusztító fogának, semmitsem téve, zsákmányul engedjük, vagy magunk elveszesztjük, a legtisztességesebb romokat széthányatjuk, hogy új házaink néhány kővel olcsóbban épüljenek; a faragásokat szétszórjuk: hiszen canovai kéz síma remekjei; falfestményeket bemeszelünk, hogy azok vagy vallási nézeteinket ne botránkoztassák, vagy tarkább képeknek engedjenek helyet; síremlékeket elpusztítunk . . . Miután ekképp sokat megemésztett az idő, még többet a belháborúk évei s legtöbbet az értetlenség, lelketlenség és kegyelethiány; csoda-e, ha egykori emlékeink annyira megfogytak, vagy nem ismertetve, nem emlegetve annyira rejtvék a közfigyelem előtt, hogy alkalmasint általános vélemény az, miszerint multunk éppen oly meddő volt művészet dolgában s a műérzék szinte oly hallgatag, mint e költőietlen jelenben: holott — hála a sorsnak s a szerencsés véletlennek — még sok, felette sok maradt meg a föld gyomrában úgy, mint a föld színén, mik e részben egy szebb multnak őrizték meg emlékezetét.

Az Akadémia tehát felszólítja mindazokat «kik a hazai régi műveltség fényre derülését, s így a nemzeti becsület emelkedését szívükön hordozzák», hogy értesítsék a titoknokot ily régiségekről, legyenek azok templom, vár-, vagy egyéb régi épületek, vagy olyanoknak maradványai, kőfaragványok, fafaragványok, öntvények, mesterséges halmok, festések, vésett művek, metszések, fegyverek, bútorok, ékszerek.

A felszólítás a most megnevezett főosztályozás alatt részletesen sorolja fel a régiségek különböző tárgyait.

Az Akadémia megjelölte a bejelentéseknek első közvetlen hasznát: műemlékeink megismerését. «Ilymódon mindenekelőtt az említett osztályokbeli régiségek lajstromát lehetne megnyerni, mely alapját tenné és vezérfonalát az utóbbi intézkedéseknek, miknek feladása ama tárgynak rajzát, leírását, története előadását eszközölni s mindezeket egy magyar műtörténeti gyüjteményben a haza elé terjeszteni».

A felhívás szerint «a régi kor a kisebb tárgyakra a XVIII. század elejéig, névszerint a szatmári békéig értetik. sőt az építészeti művekre nézve is célszerű ezideig terjeszteni a figyelmet».

Henszlmann nem késett továbbfejleszteni az eszmét. Következő évben a magyar minisztérium felállítása után javaslatot tett az első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek a műemlékek védelmével megbízandó régészeti bizottság felállítása iránt is. Erre azonban már nem kerülhetett a sor, mert az ország megmentése vette igénybe a nemzet minden szellemi és anyagi erejét. A magyar kormánynak nem volt alkalma intézkednie.

Az 1848—49. évi szabadságharc után a bécsi császári kormány vette kezébe a műemlékek ügyét. Midőn I. Ferenc József az 1850 december 31-én kelt császári rendelettel az építészeti műemlékek felkutatására és fenntartására Bécsben Bruck kereskedelmi miniszter előterjesztésére ezen minisztérium kebelében központi bizottmányt állított fel. ennek hatáskörét a megcsonkított Magyarországra is kiterjesztette.

A miniszter 1853 június 24-én értesítette «a magyar királyság katonai és polgári kormányzóját. Albrecht főherceget a központi bizottság felállításáról és működésének konzervátorok útján megkezdéséről. Míg maga az elnök. báró Czoernig Károly. a kereskedelmi minisztérium osztályfőnöke. 1853 július 16-án 39. szám alatt intézett a főherceghez felterjesztést. melyben előadván. hogy Magyarországba konzervátoroknak egyelőre gróf Waldstein Jánost. a bécsi műegyesület elnökét. lovag Simianovsky Miksát. Szepes megye főnökét és gróf Andrássyt (Györgyöt érti) óhajtaná kinevezni. kéri a főherceget egyrészt irányítást adni. hogy «a nevezett egyéneket a konzervátori teendők ellátására alkalmasaknak tekinti-e». másrészt a helytartóságok útján javaslatot tétetni azon férfiakra nézve. kik a fentnevezetteken kívül a központi bizottságba mint konzervátorok kinevezendők lennének. A kormányzóság 14,096/4981. sz. alatt az építészeti emlékeknek a kormány védelme alá helyezése. a történeti építészeti emlékek felkutatása és fenntartása cs. k. központi bizottságának felállítása és a konzervátorok kinevezése iránt az

1850 december 31-én kiadott legfelsőbb elhatározásról értesítette az öt helytartóság elnökségét és az országos építészeti igazgatóságot is, míg a kereskedelmi miniszternek, ki a konzervátorok kinevezését magának fenntartotta, tudomására hozta, hogy sem Simianovsky, sem gróf Andrássy kinevezése ellen nincs kifogása, azonban van Waldstein ellen, hogy ő, mint a cs. k. hatóságokkal is érintkezni hivatott konzervátor kineveztessék, mert ő «unumwunden» kijelentette, hogy a mostani kormányzati rendszerrel nem ért egyet, a kormánytól állást nem fogad el és a kormánnyal ellenzékben levő ó-konzervatív párthoz tartozik.

Egyszóval, nem találja Waldsteint a konzervátor tiszteleti hivatalának betöltésére «elég megbízhatónak».

Valóban érdekesek a hatóságoknak és a kormányzóság központi rendőri osztályának — melynek főnöke Rottée alezredes volt — jelentései. Ezekben sokszor a megfigyelésnek egészen helyes alapjaira találunk. Így például Fabry Ignác kassai püspöknél és herceg Bretzenheimnél, ki azidőben Sárospatak ura volt. Feltűnő csak az az idegesség, hogy még a régi emlékek fenntartására vonatkozó bizottság összeállításánál is az ország katonai és polgári kormányzójától kezdve a helytartóságokon és politikai hatóságokon át kellett kutatni, hogy a kiszemelt férfiak elég lojálisak és «gut gesinnt»-ek-e arra, hogy a régi romok fenntartása iránt forradalmi szellemű véleményt ne adjanak.

Későbbi tárgyalásokból felemlítjük Makra Imre, makói lelkészt, ki 1849-ben durva felségsértéseket tartalmazó prédikációt tartott (az alább mondandók szerint nem ő, hanem Róka József, volt plebános), amelynek magyar szövegét Rottée így idézi: «Minden 14 királyok a Habsburg Lotharingiai házbul a Mohátsy ütközöttül idáig a nemzet eránt hitüket megszegték, a nemzeten zsarnokoskodtak, az ország bányáinak kintseit aranyban, ezüstben rudakat az országbúl kivittek, de az isteni gondviselés hűtlen zsarnokságokat nem tűrhetvén, egy nagy férfiút Lajos, a nemzet megmentésére és felszabadítására küldött, aki valóban a nemzetnek szabadságát visszaadta, minek ma emlékét ünnepeljük etc.» A jelentés szerint a beszédet egészen önkényt minden kényszer nél-

kül mondta volna Makra; mások szerint a rebellis kultuszminiszter, Horváth Mihály jelenléte és felszólítása által indíttatva. (4876/899. G.) Bár ő most egész nyugodtan tartja magát stb. megbízhatósága fölött végleg nem lehet nyilatkozni.» (1161/206. G. Central Polizei Section. Rottée Oberstleutnant.)

A kormányzóság 1087/183. sz. alatt a kereskedelmi miniszterhez intézett átiratában javaslatba hozta a budai közigazgatási kerületre Haas Mihály kath. népiskolai felügyelőt, Kassára Fabry Ignác püspököt, Siemianovsky megyefőnököt, gróf Mailáth Józsefet, Bitnicz Lajos soproni kanonokot, Bányai Mihály premontrei kanonokot (Bányai csakhamar meghalt és helyébe konzervátorrá Fogarassy Mihály váradi kanonok s címz. püspök neveztetett ki), Ferenczy István szobrászt, Akadémiánknak 1855 július 4-én elhalálozott jeles művész tagját. Ez utóbbira nézve (24,619/5293 G. PZ. Res. a következőket mondja: «Miután Rómában sok esztendőt töltött a szobrászművészetben kiképzés végett, Pestre jött, hol hosszabb időn át Corvinus Mátyás magyar király tervbe vett emlékszobrának felállításán dolgozott. De mivel az létre nem jött, 1846-ban visszatért szülővárosába, Rimaszombatba, hol minden politikai mozgalomtól távoltartotta magát. Kiterjedt ismeretekkel bír, sok tapasztalattal és mint teljesen megbízható ember és művész köztiszteletet élvez és úgy lojális politikai magatartásánál, mint kiválóan erkölcsös életénél fogva a magas kormány bizalmát megérdemelné.

A politikai hatóság még azt is megjegyzi, hogy Ferenczy a kormány figyelmét és legmagasb kegyét a legnagyobb mértékben annál inkább megérdemli, mivel ő saját veszteségére és csak művészete iránt való előszeretetből az állítólag és ahnungsweise a tiszolczi hegységben található fehérmárványbánya felfedésére számos év óta a lehető legnagyobb fáradságot fordította.

Ímé, mily hosszú processzus informativus várt politikai szempontból azokra, kik a műemlékek védelmére hivatott bizottság tagjai közé kijelöltettek. A kiszemelt férfiak multját, jelenét, politikai felfogását kikutató megyei, hatósági és rendőrségi közegeknek jelentései még a helytartóság központi rendőrosztályának szűrőjén mentek keresztül és Rottée

alezredes adta ki a helytartóság polgári osztálya számára a jegyzőkönyvi kivonatot a kinevezésre ajánlottak személyi adatairól. Valóban érdekesek ezen jelentések. Néha helyes és talán néha még elfogulatlanságot is tanusító jellemzéseket olvashatunk.

Fábry Ignác az 1852 februárban kinevezett kassai püspökről, az 1848. évi forradalom alatt még csanádi kanonok, majd káptalani helynökről Rottée előterjesztéséből megtudjuk, hogy midőn a forradalom alatt mint általános helynök eljáró, Róka kanonokot, makói plébánost fel akarta keresni, hogy őt rábeszélje a lelki teendőknek visszabocsátására, az előfogati állomást elhibázva, az insurgensek kezébe esett, kik Szegedre, majd Nagyváradra vitték és háromhónapi bizonytalanság után 1849 májusban a vértörvényszék négy szóval egy ellen halálra ítélte, mint felbujtót. Az ítélet, mivel nem volt egyhangú, nem hajtatott végre, de fogságban tartatott még további három hóig, mígnem a temesvári csata után Radnáról — hol az utolsó időben a franciskánus gvárdián felügyelete alatt internálva volt — visszatérhetett s újra elfoglalta helynöki állását. Rókát azonban 1849-ben a temesvári cs. kir. haditörvényszék felakasztásra ítélte, mely 20 évi börtönbüntetésre változtattatott. Szabadságát kegyelem útján 1852-ben visszanyerte ugyan, de kanonoki állásától, minden címétől és méltóságától megfosztva és a radnai kolostorba internálva élt 1858-ban bekövetkezett haláláig.

Fábry püspöknek és Róka József kanonoknak a szabadságharc alatti szereplésére vonatkozólag a csanádi püspök úr, Glattfelder Gyula volt kegyes adatokat közleni.

Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Fábry életének ezen kínos eseménye miatt semmi keserűséget nem tartott meg emlékében. Erről nem beszélt és a forradalom utáni súlyos időkben buzgón iparkodott gyanúba vett honfitársait a császári rendőrség zaklatásaitól megmenteni.

Rottée alezredes következőleg jellemzi a püspököt:

Ő magyar nemes (magyarischer Edelmann) és pap, áthatottan monarchikus érzelmű és mérsékelt és óvatos barátja a hazai intézményeknek, melyeket ő egyenkint, bár azokat kegyelettel, szívesen látja, érvényben mégis csak addig

tartja fenn, míg a fenn nem tarthatóságról meggyőződik. Ezért nagy tekintélye van papi és világi honfiai előtt, mert őt mint társukat és érzelmeikben osztozó barátjukat tekintik. «Nem tett akadályt Kassán állami gimnáziumnak legnagyobbrészt idegen tanítótestülettel felállítása ellen, bár fájdalmasan érinthette, hogy a premontrei rendtől elvették a gimnázium vezetését.»

Végül megemlíti a jelentés, hogy «ő a jó hazafinak és birodalmi polgárnak megfelelő jó irányban meglehetősen magányosan áll Felső-Magyarországon, hol — sajnos — még az az eset, hogy a bennszülött csak a régit, az ideküldött pedig csak az újat sine grano salis kívánja és azáltal a másik részt fájdalmasan sérti és sajnálatos dualizmust idéz elő».

Sárospatak uráról: herceg Bretzenheim Ferdinándról vajmi hosszú leírást ad Rottée alezredes; hosszabbat, mint Fábryról.

Bretzenheim felesége Schwarzenberg hercegnő, az egykori osztrák miniszterelnök, Schwarzenberg nővére. «A forradalom alatti politikai felfogásáról közelebbi nem tudható, de egész lénye és valója arra vall, hogy akkor is konzervatív: monarchikusan kellett gondolkoznia és eljárnia, mert Magyarországban települt churbajor természetes oldaltörzsből származva, át és át arisztokrata és mágnás és egyszersmind becsületes jellem és ha nincsenek is kiváló tehetségei az államférfiúi vagy katonai pályára és ezért szeret a legfelsőbb udvarnál mint nagy úr tekintetbe jönni és maga is feudál hercegi udvart tartani birtokain, hivatalnokait foglalkoztatni, nemesi birtokos szomszédokkal magát körülvétetni, közhasznú vállalatoknál mint pártfogó föllépni és másokat maga számára dolgoztatni: mivel a magyar szörnyeteg Kossuthnak is otthona Monokon szintén a Hegyalján van, hol Bretzenheim herceg legnagyobbrészt él, ez bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy már 1848 előtt hatványozza az ő iszonyát radikális perfidia és félonia iránt.»

Szívesen tekinti magát a forradalom áldozatának és óhajtja ezt elismertnek tekinteni, de úgy, mint annyi mágnás és főrend egész Európában, kik a forradalom által szegényebbek lettek.

Ő sem barátja a reformnak, mert azt hiszi, hogy a reform a forradalom által a hanyatló arisztokrácia és földesuraság hátrányára ütött sebeket nyitva tartja. Őt ezáltal azon balhiedelem tarthatja fogva, mintha forradalmakat csakis à la Charles X. restaurációkkal lehet lezárni és ebben jelentékenyen különbözött sógorától, ki lassan a monarchikus elv erejét és egységét ismét helyreállította és pedig lassacskán a birodalmat a konstitucionális zagyvalékból (von dem konstitutionellen Kram) kivetkőztette, de sok tartomány helyett egy egységes császárbirodalmat akart és mindenekelőtt Magyarországot az egésznek részéül és nem mint a perszonál unió országát Ausztriával és végre semmi áron sem segédkezett a parasztot ismét az alattvalói kötelékbe szorítani, vagy a földesúri úgynevezett patrimoniális igazgatást ismét megengedni. Bretzenheim herceg, ki összhangban az ő életével azt hitte, hogy sógora is csak ebben az irányban fejti ki befolyását és Magyarországot állítólag nem ismerő tanácsadókat követ, őszintén akarta őt családi körben meggyőzni és ez a viszálykodás hozta még inkább Bretzenheim herceget az új kormányzási elv ellenében Magyarországon az elkedvetlenedés és ellenségeskedés hírébe, jóllehet, az ő ellenzékiessége a beszélgetésen túl sohasem megy és mint valódi nemes ember, büszkeségét mutatja ki abban, hogy ő hatalmas és közhatósági főnökök irányában szabadon nyilatkozik, de a rendeletek ellen cselekedni mindenképpen útálja. Magyarországban a cs. kir. közegek ezt a vitatkozást merevebben veszik föl, mint például Csehországban és ezért ott Bretzenheim herceg fel sem tünt volna, ellenben ő itt titkos rendőrség által körülhálózottnak hitte magát.»

Különös, hogy főleg az ó-konzervatíveket tartották gyanúsaknak. Bretzenheim a hatósági jelentések szerint «lojális érzelmű», azonban mélyen sebzi a mágnás-nimbusz elvesztése, bár annak restaurációját és a császári jogar alatt a magyar királyság visszatérését alig reméli».

Rottée helyteleníti Kapy Ede volt megyefőnök eljárását s dícséri Markovicsét, ki alatt a zempléni nemesség kevésbbé érzi magát aggasztva s láthatólag jobban megbarátkozik az új, sőt az idegen hivatalnokokkal, kik nagyon termé-

szetesen a magyarnak a 800 éves szokással szemben, mint írja: Schwer auf die Brust fallen.

A kormányzóság a következőket hozta a kereskedelmi miniszternek javaslatba a kinevezésre: gróf Keglevich Jánost, erkölcsi és politikai tekintetben oly kitűnő, valamint széleskörű ismeretei által a kitűzött célra kiválóan alkalmas férfiút. (636/16. G. a. 1855.)

A zohori plébánost, von Stummer (nemsokára már Ipolyi-Stummer) Arnoldot, ki sokoldalú tudományos képzettséggel bír és már a cs. kir. központi bizottság figyelmét is magára vonta és mint a pozsonyi helytartóság jelenti (23,729/1855.) az állásra minden tekintetben teljesen alkalmas, mire a magas cs. kir. kormányzóság is 1855 május 20-án 24,016. sz. alatt kelt leiratában reámutat és politikai és erkölcsi viselete tekintetében a megyei hatóság jelentése szerint a legtávolabbról sem forog fenn kétség.

A pozsonyi helytartóság ezen iratában a jelöltek között felsoroltatott Majsch Jakab nagyszombati gimnáziumi igazgató és esztergomi kanonok († 1871.), Botka orsz. törvényszéki elnök, báró Balassa Antal Kékkőn, (ki levelezővé neveztetett ki). A levelezőket maga a bizottság nevezte ki. Ezek között Paur Iványt, a gróf Széchenyiek levéltárosát Sopronban, továbbá Storno Ferencet ugyanott. (1857.)

Haas Mihály iskolai főigazgató és kanonok a konzervátorok között foglalt helyet, de midőn 1858-ban szatmári püspökké neveztetett ki, lemondott a konzervátori állásról, kész volt azonban a bizottság levelező tagságát elvállalni, mi meg is történt. (1859, 2690/635. G.)

És ugyanez évben (3275/1254.) kinevezte a bizottság Rómer Flórist, akkor győri főgimnáziumi tanárt is, ki pedig 1848-ban honvéd volt, levelezővé. Azok közül, kik a bécsi központi bizottság tagjai közé tartoztak, sokan helyet foglaltak később a műemlékek magyar országos bizottságában.

A következőkben soroljuk fel azoknak a névsorát, kik a központi bizottságba elsőkül neveztettek ki. Konzervátorok a szűkebb Magyarországon a már ismételten említett Haas Mihály, Fábry Ignác püspök, Siemianovsky Maxim megyefőnök Lőcsén, Fogarassy Mihály nagyváradi kanonok, később

erdélyi püspök, Bitnicz Lajos szombathelyi kanonok, gróf Keglevich János b. t. t., Stummer Arnold. A szerb vajdaságban és Bánságban Bomnaz Sándor kanonok, helytartótanácsos. Karácsonyi László beodrai birtokos. Erdélyben Reissenberger Lajos gimnáziumi tanár. Mökesch Márton Samu ev. lelkész. Kővári László író, baróti Keserű Mózes kanonok, Ciparin Timót kanonok (Balázsfalva), Müller Frigyes gimn. tanár, Findl Endre ev. lelkész, Pataky Pál gimn. tanár, dr. Knöpfler Vilmos kerületi orvos, Müller Traugott lelkész, Loreny József városi tanácsos (Szászváros). Horvátországban: Kukuljevic János orsz. levéltárnok. Levelezők Magyarországban: gróf Balassa Antal és dr. Zipser, a besztercebányai nőiskola vezetője. Erdélyben: Ackner Mihály plébános, gróf Kemény Károly, a bécsi tud. Akadémia tagja, gróf Mikó Imre.

A bécsi központi bizottság működése azonban nem akadályozta a Magyar Tudományos Akadémiát abban, hogy amint a körülmények lehetővé tették, ő is foglalkozzék a műemlékek ügyével és azok védelmének kérdését saját intézményének keretében is iparkodjék rendezni. Wenzel Gusztávnak 1858 január 4-én tartott összes ülésben előterjesztett javaslatára az Akadémia állandó archæologiai (régiségtani) bizottmányt állított fel Kubinyi Ágoston elnöklete alatt és Érdy János, Kiss Ferenc, Toldy Ferenc, Wenzel Gusztáv tagokat bízta meg az utasítás kidolgozásával, kiknek Wenzel jegyző által készített javaslatát elfogadván, már február 22-én tartott ülésében megállapította a bizottmánynak az 1847. évi felszólításból kiinduló utasítását. Ehhez képest feladata «a hazában létező, vagy még feltalálható mind ókori, mind középkori régiségtani becsű maradványok, akár legyenek azok magyar, akár nem magyar eredetűek . . . létezéséről tudomást szerezni, azoknak föllelhetése és fenntarthatása módjáról tanácskozni . . . indítványokat tenni; azoknak, vagy aajzaiknak gyüjtéséről gondoskodni: s mindezeknek nyomán rz említett régiségek ismeretét és azoknak a tudomány érdekébeni felhasználását és lehető hasznosítását eszközölni és elősegíteni.» A bizottmány ezen utasítás szerint két főirányra egyránt tartozott gondot fordítani. Ezek egyke: *a)* a tulajdonképpeni nemzeti régiségtan, melynek köréhez a magyar

nemzet mult korának maradványai tartoznak egész a XVIII. század elejéig, névszerint a szatmári békéig ; *b)* az általános régiségtan, mennyiben főképp hazánk multjával összefügg.

A bizottmány célja különösen azáltal levén előmozdítható, ha «ásatások, kutatások, nyomozások, a meglévő régiségekre nézve pedig kellő fenntartási intézkedések történnek ; ha továbbá a bizottmány . . . ebbeli működéséről s annak eredményéről a sajtó útján a közönséget értesíthetné. Az Akadémia felhatalmazta a bizottmányt arra is, hogy időről-időre kisebb füzetekben archæologiai közleményeket az Akadémia költségén közzétehessen és amennyiben módjában lesz, igyekezni fog gyüjteményi tárgyakat is a Nemzeti Múzeum számára megszerezni». Tagjai voltak : Érdy (Luczenbacher) János, Kiss Ferenc, Kubinyi Ferenc, Mátray Gábor, Szalay László, Tasner Antal, Toldy Ferenc, Wenzel Gusztáv, kikhez az 1859 január 10-én tartott ülésből még gróf Andrássy Manó, Ipolyi-Stummer Arnold és Paur Iván küldettek ki.

Az osztály ülésén nem késett előadást tartani a külföldről visszatért Henszlmann, melyben «kimutatta a kassai székesegyház alaptervének francia eredetét». Következő ülésen Andrássy már javaslatot tesz, hogy a hazai régiségtan erélyesebben műveltessék és a bizottmány hatásköre tágíttassék.

Haas Mihály 1860 augusztus 6-án kelt hosszabb levelében felhívja az Akadémia figyelmét a műemlékekre, melyeknek megismerésére mint iskolai tanácsosnak hazánk nagyrészében alkalma volt s kijelenti, hogy a budapesti kerületi és a szatmári egyházmegyei műemlékek jegyzékével örömest szolgál. Az osztály a püspök úr közlését köszönettel fogadván, azt további tárgyalás végett az archæologiai bizottsághoz tette át. Az osztály ugyanezen ülésén Henszlmann jelentést tevén a kassai székesegyháznak kijavítási munkáiról, Fábry püspök értesíttetett, hogy archæologiai bizottsága utasítást nyert a székesegyház kijavítására alakult egyesületnek mindenben leendő tanácsadásra.

Az Akadémia az archæologiai bizottmányt sikeresebb eljárás végett a nélkülözhetetlen költséggel ellátván, a bizottmány munkálkodására nézve a következő ügyrendet állapította meg : A bizottmány figyelmének tárgyai a hazában lé-

tező és feltalálható, minden ó- és középkori, régiségtani becsű műmaradványok, legyenek azok magyar vagy nem magyar eredetűek, tehát régi épületek, vagy olyanoknak maradványai; régi kőfaragványok, akár önállók, akár mint régi épületek részei fennmaradtak, ú. m.: szentek álló képei s egyéb szoborfélék, kőkoporsók vagy sírfedelek, dombormű-vek vagy régi feliratok, faragott címerképek, keresztelő-medencék, oltárok, fafaragványok, szobrászati öntvények, ideértve a régi harangokat is; ősi földalkotmányok, sírhalmok, régi festések templomok és házak falain, vagy önállón; metszések nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi fegyverek, bútorok, eszközök, edények, érmek, pecsétnyomók, pecsétek és címerek, feliratok.

Az ügyrend I—V. szakaszai igen részletesen és alaposan jelölik meg a teendők sorozatát. Jelesen a III. a következőket jelenti ki: «Kívánatos lévén a hazai s nemzeti régiségeknek rendszeres megismertetése s leírása, úgyszintén a mű- és történeti emlékek teljes megőrzése és fenntartása, a bizottmány köre nevezetesen a következő munkálkodásra terjeszkedik: 1. Egy hazai régészeti repertórium készítésére, melyben *A)* mindazon nemzeti régiségeink kimerítő és lehetőleg rendszeres összeírása és sorozata adassék, melyek eddig egyes leírások által többé vagy kevésbbé közismeretre jutottak, a tárgyaknak lehetőleg összes és minden egyes leírásaira, sőt rajzaira is utaló pontos idézetekkel; *B)* Folyó feljegyzése minden újabb felfedezéseknek és leleteknek.» A 2. pont szerint: a bizottmány intézkedik, ahol szükségesnek mutatkozik, a régiségi tárgyak megvizsgáltatása, az ásatások, az emlékekben dúsabb vidékeknek beutaztatása, az emlékek felvétele és lerajzoltatása iránt. A 3. pont értelmében megkeresi a kormányt és hatóságokat «az alattuk levő orgánumoknak a felmerülő régiségi találmányokról és felfedezésekről teendő» jelentés iránt; a 4. pont szerint «viszonyba lép mindazon világi és egyházi hatóságokkal, községekkel, egyházi védnökségekkel vagy egyes birtokosokkal, akiknek felügyelete alatt, vagy birtokukban nevezetesebb mű, vagy csak történeti, különösen pedig építészeti emlékek vannak, hogy így a hazai régiségek s történeti emlékek kellő fenntartására

hasson: meggátolja azok lerombolását s befolyjon a netalán előveendő újításokra és változtatásokra. Ezen irányban is kikéri a kormánynak és hatóságoknak főfelügyeletét, melyeknek közbevetése által is igényt tart rá, hogy . . . tudta és közbenjárása nélkül semmi oly emlékeket érdeklő nevezetesebb határozatok, munkálatok, változtatások foganatba ne vétessenek . . . az újítások és változtatásoknál . . . azok a műemléknek lehető legnagyobb kíméletével s mindenkor csupán eredeti stíljének megfelelő idomban történjenek». Az 5. pont kimondja, hogy: «Feladata egy rövid, közérthetőségű utasítás kidolgozása . . . mely a romladozásnak . . . kitett . . . emlékek . . . fenntartását . . . előadja s tanítsa . . . népszerűen készült iratok által a mű és építészeti stílusokat a nagyközönséggel megismertesse». A 6. pont szerint: «Oly kitűnőbb becsű vagy nemzeti érdekű emlékeknél, melyek fenntartása veszélyeztetve van, mindent el fog követni a felügyeléssel megbízott hatóságoknál s különösen azon községeknél és egyeseknél is, kiknek azok birtokukban vannak, hogy azokat az ily műemlékek kellő fenntartására bírja. Hol eziránybán siker nem kíséri lépteit, igyekezni fog az ily emlékeket az illetők birtokából számára kinyerni . . . helyreállítni, javítni vagy csak fenntartani s amennyire ez tehetségében nem állana, a nemzet segélyéhez is folyamodni fog s azokat köz nemzeti birtok és adakozás tárgyává igyekszik tenni». A 7. pont a megmentett s kijavított emlékek s régiségek ismertetéséről szól és «szerzeményeiről, melyeket a Nemzeti Múzeumban teszen le. Rendesen vezeti a hazai régiségek összeírását és leletek feljegyzését». A IV. szakasz a bizottmány titkára iránt intézkedik, ki egyszersmind az archæológiai közleményeket szerkeszti. Az V. szakasz megállapítja, hogy a bizottmánynak külön pénztára van, «melynek bevételi forrása: *a)* az igazgatótanács által e végre kirendelt évi alap; *b)* a gróf Andrássy Manó bizottmányi tag és társai által nyomtatásokra felajánlott 2000 frt; *c)* a bizottmány által kiadott nyomtatványokból befolyó pénzek; *d)* a tudomány barátjai által bizottmányi felszólításra beküldendő 10 frtos adalékok, melyekért azoknak a bizottmány által kiadott nyomtatványok járnak ki».

A bécsi központi bizottmány — be kell ismerni — szá-

mos cikkben ismertette a magyar műemlékeket. Illetékességének azonban az 1860. évi októberi diploma útján bekövetkezett politikai változással meg kellett szűnnie. Működését mégis fenn akarta tartani és a bécsi államminisztérium 1861 január 9-én kelt átiratában azt a véleményét nyilvánította, hogy a magyar udvari kancellária a magyar műemlékek ügyében jövőre is a bécsi központi «illetékes és csakis véleményező közeghez fog fordulni». Hosszas tárgyalások indultak ekkor meg ebben az ügyben a bécsi minisztérium, a kancellária, a helytartótanács és a Magyar Tudományos Akadémia között.

A kancellár, báró Vay Miklós (731. sz. 1864. I. 24.) a helytartótanácshoz intézett mandátumban közölte a bécsi vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Lajtán túli helytartóságokhoz január 9-én küldött rendeletét Magyarországban is lehető használat végett oly utasítással, hogy a bécsi központi bizottmányhoz netalán intézendő felszólításai minden esetben előbb a kancelláriához és ennek útján terjesztessenek fel.

Az ügy előadója a helytartótanácsnál Pápay István volt, ki ugyan javasolta az udvari rendeletek tudomásulvételét és a szabályrendeletek sorába iktatását, de kijelentette, hogy a közigazgatási hatóságok utasítását arra nézve, hogy művészi vagy történeti szempontból érdekes tárgyaknak, vagy az azokhoz tartozóknak egészbeni vagy részbeni fenntartásáról, lerontásáról, átváltoztatásáról, megújításáról vagy helyreállításáról a központi bizottmány meghallgatása előtt ne rendelkezzenek, sem időszerű, sem célravezető nem volna, de általában Magyarország jelen közjogi viszonyaival össze nem egyeztethetőnek tartja az országon kívüli bizottmány tanácsának és határozatának kikérését, minélfogva indítványozza, hogy a M. Tud. Akadémia véleményadásra szólíttassék fel, vajjon nem volna-e célszerű ily bizottmányt az országban felállítani s nem volna-e hajlandó az Akadémia maga ezen bizottmány létesítését sikeresíteni.

A helytartótanács Mailáth György elnöklete alatt elfogadta a javaslatot 1861 február 7-én tartott ülésében (6218. sz). Fel is szólította ugyan a bécsi minisztérium által kinevezett akkori magyar konzervátorokat: Fábry Ignác kassai

püspököt, Fogarassy Mihály c. püspököt, Ipolyi-Stummer Arnold zohori lelkészt és Bitnicz Lajos szombathelyi kanonokot, hogy a központi bizottmányhoz netalán intézendő értesítéseiket a helytartótanács útján terjesszék fel, de egyúttal a M. Tud. Akadémia elnökségéhez leiratot intézett, melyben a következők mondatnak: «kívánatos, hogy hasonló bizottmány itt az ország kebelében alakuljon, mely feladatának minden tekintetben s így magasabb hazai szempontból is kellőleg megfelelhessen. Minthogy pedig erre leginkább a M. Tud. Akadémia, különösen ennek archæológiai osztálya lenne hivatva, felszólíttatik a t. elnökség, hogy e tárgybani becses nézeteit különösen aziránt is nyilvánítani szíveskedjék, miként lehetne ezen célzott bizottmánynak hatáskörét a M. Tud. Akadémiának e részbeni működésével egybekapcsolni és annak eljárását a Nemzeti Múzeum régiségtárának gazdagítása szempontjából is legcélszerűbben szervezni?»

Az Akadémia az archæológiai bizottságot bízta meg véleményadással, melynek véleménye a filozófiai-törvény- és történettudományi osztály 1861 június 10-én gróf Dessewffy Emil elnöklete alatt tartott ülésében tárgyaltatván, elfogadtatott s a helytartótanácshoz felterjesztetni határoztatott.

A javaslat szerint a kormány «az Akadémiának ezen célra alakult archæologiai bizottságával egyesülve az építészeti és történeti műemlékek vizsgálatára és megőrzésére egy, a kormány különös gondja alatt levő állandó kir. bizottmányt alakít» a kormánynak a belügyi, pénz-, építészet-, vallás- és nevelésügyi osztályait képviselő két-két hivatalnokából, az Akadémiának állandó archæologiai bizottmányából, végre állandóan alkalmazható vagy csupán alkalomszerűleg felhívandó szakértő építészekből, művészekből, tudósokból és tárgykedvelő egyénekből.

A bizottság feladata: «felügyelni minden ó- és középkori mű- és történeti becsű emlékekre és maradványokra, úgymint ily régi épületekre, azoknak romjaira, kőfaragványokra, szobrokra, domborművekre, síremlékekre, képekre, festményekre, régi bútorokra, edényekre, fegyverekre, pénzekre s általában e nemű tárgyakra és eszközökre.» «Igyekszik e nemű műemlékekről tudomást szerezni, azoknak fellelhe-

tése és fenntartási módjairól tanácskozik és rendelkezik. A kormánynak s az illetőknek figyelmét és közbenjárását iránt ok igénybe venni s ahol rögtön szükségesnek látja, felettök ideiglenesen is a felsőbb jóváhagyás mellett intézkedik . . . Oly kitűnő becsű vagy nemzeti nagyérdekű emlékeknél, melyeknek fenntartása veszélyeztetve van . . . azon esetre, hol a törvényes rendes úton sem képes eredményt eszközleni, igyekezni fog az ily emlékeket az illetők birtokából kiszabadítani, vagy azokat kisajátítani.»

A bizottmánynak a javaslat szerint feladata, hogy miután az egyházi épületekben, azok bútorzata, edényei s eszközeiben a legtöbb műemlék maradt fenn, az egyházi művészet terén nemesebb művészet fejlesztésére is, azok megóvása végett az egyházi hatóságokkal összeköttetésbe lépjen, az egyházak javítására, kiépítésére egyletek (Dombauvereine), egyházműegyletek (Kirchliche Kunstvereine) alakítását előmozdítsa, az úgynevezett monumentális statisztikát összeállítsa s a történeti s műbecsű emlékeket fontosságuk és érdekességük szerint osztályozza, melyhez képest intézi azután tervszerű munkálatait.

«Egyéb kisebb műrégiségek, úgynevezett anticagliák leleteire s ezek megőrzésére egyiránt kiterjedvén figyelme, különösen felügyeltet orgánumai által és felhívja a hatóságok közremunkálását, hogy a köz vagy magán-közmunkáknál és ásásoknál, út-, sánc-, vaspálya-építéseknél előkerülő tárgyakat, valamint régi sírok, útvonalak, építményi alapfalak nyomait figyelemmel kísérjék. Az értékesebb érctárgyaknak : mint pénzeknek, fegyvereknek, eszközöknek, ékszereknek, edényeknek, valamint feliratos s vésetes kövek s tábláknak feltalálásánál, ha az ezekről i jelentésből kívánatosnak látja, úgy fog intézkedni, hogy azoknak teljes s ahol többszörösen előjönnek, legalább minden nemből egyes példányai felküldését kieszközölje a Nemzeti Múzeum számára.

Feladatául tűzi ki ennélfogva műrégiségtalálmányi jog felett rendelkezendő méltányos törvénycikknek az országgyűléstől való kieszközlését, mely saját hagyományos és szokásos hazai gyakorlatunk, valamint az európai műveltebb államok fennlevő hasonló törvényeihez képest a feltalálónak

éppen úgy biztosítsa hasznát, valamint a talált műrégiségnek, ha kívánatos, fenntartását vagy megszerzését. Azon esetben ugyanis, ha ily leletek egyesek tulajdonául tekintendők, kik azokat sem ajándékképp, sem méltányos megváltás mellett nem volnának hajlandók átengedni, a műrégiségek megtartása érdeke oly szabályt tesz kívánatossá, melynélfogva azon tárgyak, melyeknek megszerzése kívánatos, valamivel az érc becsárán felül a nemzeti intézet által megválthatók volnának s csak azon esetben állana a tulajdonosnak szabadságában az illető tárgyat másnak eladni, beolvasztani vagy az országból kivinni, ha fennebbi feltétel melletti megváltása a Nemzeti Múzeum számára nem igényeltetnék.»

«Mindazon műtárgyak, melyeknek birtokába jut akár választás, akár ajándék, akár saját vizsgálatai és leletei nyomán, a Nemzeti Múzeum tulajdonává fognak válni.»

A Magyar Képzőművészeti Társulat szintén ajánlkozván az archæologiai bizottság részvétével felállítandó műrégiségekre ügyelő központi bizottság céljainak előmozdításához járulni, ezen ajánlat az Akadémia által a fentemlített ülésben szintén elfogadtatott.

A helytartótanács 1861 augusztus 29-én tartott üléséből 36,228. szám alatt mutatta be felterjesztését ő Felségéhez s kérte az Akadémia által tett javaslat elfogadását s az alapszabályok jóváhagyását.

Eme felterjesztés alapján a kancellária az államminisztériumhoz 1861 október 11-én 13,270. szám alatt intézett átirata szerint határozottan a helytartótanács véleményéhez csatlakozott ugyan, de ő Felségéhez a helytartótanács által bemutatott alapszabályok jóváhagyása végett teendő előterjesztés bemutatása előtt a cs. kir. államminisztérium véleményét ezügyben kikérte, mely viszont a központi bizottmányt hallgatta meg. Bár a központi bizottmány 1862 február 1-én 204/1861. szám alatt kelt átiratában beismerte, hogy külön országos magyar bizottságnak felállítása természetes következménye a magyar királyság adminisztratív önállóságának ; bár kijelentette, hogy kész támogatni a magyar bizottság érdekeit ; bár az államminisztérium 1317/1861. szám alatt 1862 február 11-én hozzájárult a központi bizott-

mány véleményéhez : a kancellária mégis kevesebbet akart, mint mihez a központi bizottmány, mint mihez az államminiszter Schmerling hozzájárult!

A kancelláriánál az ügy nem jó kezekbe. Korizmics c. püspök előadóhoz került, ki Pápayval, a helytartótanács előadójának magyar álláspontjával ellentétbe helyezkedve és elhallgatván, hogy sem egyik, sem másik oldalról nincs nehézség az országos bizottság felállítása ellen, egészen más irányba terelte az ügyet és 1862 március 6-án 2896. szám alatt az a válasz érkezett a helytartótanácshoz, hogy a bécsi «központi bizottmány meghallgattatván, oda nyilatkozott, miszerint a tudomány érdekében s az általános áttekintet fenntartása végett Magyarországbani kutatásait az e célra kiküldendő szakértő levelezők által jövőre is folytathatni s az eredményt közhírré tehetni magának fenntartja, a régi emlékek fenntartása s illetőleg átidomítása iránt csak véleményével s tanácsával szolgálni óhajtván. Mielőtt ezen tárgy érdemileg eldöntetnék, a dolog egyszerűsítése s a célnak könnyebb elérhetése tekintetéből a helytartótanács egyelőre oda utasíttatik, hogy a M. Tud. Akadémiával érintkezve, aziránt nyilatkozzék, vajjon nem lehetne-e egy külön társulat felállításának mellőzésével a mult évi január 24-én 731. szám alatt kelt udvari rendelvény fonalán a tervezett szabályokban foglalt teendőket csak a M. Tud. Akadémia kebelében létező archæologiai osztályra ruházni, továbbá, hogy azon szabályokban érintett költségek minő alapból s minő összeggel lennének fedezhetők?»

A helytartótanács ezirányban az Akadémiát 1862 április 17-én tartott üléséből 15.228. szám alatt fel is szólította, de az Akadémia május 12-én azt válaszolta, hogy teljesen méltányolja ugyan a helytartótanács jó szándékát, de azt nem tartja elfogadhatónak. Kijelentette egyúttal, hogy az országos központi archæologiai bizottság ügye bővebb megvitatás, újabb véleményezés és a teendők kijelölése végett az összes történelmi osztály értekezlete elé utasíttatott.

A helytartótanács a javaslat el nem fogadását annál sajnálatosabban vette tudomásul, minthogy az el nem fogadás indokai hallgatással mellőztettek. Felkérte egyúttal az Aka-

démiát, hogy az országos központi archæologiai bizottság ügye iránti megállapodásra vonatkozó kimerítő jelentését mielőbb terjessze fel.

Az Akadémia 1862 december 22-én tartott üléséből a következőket válaszolja: «Az Akadémia hazafiúi hálás tisztelettel örvend a magas helytartótanács dicső szándékának: a haza műemlékei kikutatását, fenntartását, célszerű megújítását a maga részéről, tekintélye, intézkedései és költségeivel előmozdítani s így e részben is eszközölni azt, mit ma már minden művelt és felsőbb szellemtől ihletett kormányok, a nemzeti dicsőség s a tudomány érdekében széltiben eszközölnek: azon alakban mindazáltal, mely a királyi intézvényben kérdésbe tétetik, a dicső s közhasznú ügyhöz nem járulhat. Ugyanis a M. Tud. Akadémia más akadémiákétól eltérő szervezeténél s alapítói szándékánál fogva sem közvetlenül, sem közvetve a kebelében működő bizottság által sem most, sem bárminő más viszonyok között kormányi orgánummá nem lehet; pedig ilyenné válnék archæologiai bizottsága által, ha ez egy országos központi műemlék-fenntartó intézet tekintélyével és gyakorlati hatáskörével ruháztatnék fel és ehhez képest egyfelől intézkedőleg és rendelkezőleg lépne fel hatóságok és egyes birtokosok irányában, másfelől állami segélyezéssel láttatnék el: minek folytán több betekintést és közvetlenebb befolyást igényelhetne az állam az Akadémia legalább egyik bizottsága kezelésébe, mint amennyit az alapszabályok értelmében eddig gyakorolt».

Kész volt azonban az Akadémia örömmel arra, hogy archæologiai bizottságának teendőit a javaslatba hozott országos műemléki bizottság szabályzattervének lényeges pontjaival kiegészítse.

A helytartótanács 1863 április 26-án 764. szám alatt mutatta be ő Felségéhez intézett felterjesztését, melyben kijelentette, hogy amennyiben a bécsi központi bizottmány azon szándéka, hogy a tudomány érdekében Magyarországban kutatásait folytathatni s az eredményt közhírré tenni magának fenntartja s a régi emlékek fenntartása és átidomítása iránt csak tanáccsal szolgálni óhajt — a tudományos társulatok — egymással való érintkezési viszonyainak fenn-

tartására s megerősítésére van irányozva, azt a helytartótanács is üdvösnek tekinti, ha azonban a bécsi központi bizottmány Magyarországon működését továbbra is azon mérvben, mint a lefolyt korszakban szándékoznék folytatni, e fölött a helytartótanács méltó aggodalmát annyival kevésbbé nem titkolhatja el, mennyivel bizonyosabb, hogy a központi bizottmány konzervátorainak utasításaiban idézett rendeletek és az osztrák polgári törvénykönyv szakaszai az októberi diploma s az országbírói értekezlet alapján kötelező erejüket Magyarországban elvesztették, sőt az idézett utasítás 8-ik szakaszában foglalt azon intézkedés, hogy a feltalált ingó régiség a konzervátor által a központi bizottmánynak és ezáltal a cs. kir. régiségtárnak feljelentendő, mely ha azt maga részére megszerezni nem akarná és a koronaországban múzeumok léteznek, ezek a talált régiség megszerzésére utasítandók: a talált kincsről szóló 1812 augusztus 8-án, 1813 augusztus 3-án, 1815 április 11-én kelt királyi rezolucziókkal és a törvényes gyakorlat szerint nemzeti múzeumunk biztosított előszerzési jogával ellenkezvén, a konzervátort Magyarországban a központi bizottmány irányában a fennebb idézett utasítása többé nem is kötelezheti.

A helytartótanács látván egyrészt, hogy az Akadémia első javaslata keresztül nem vihető, másrészt aggodalmakat táplálván arra nézve, hogy habár az Akadémia archæologiai bizottmánya ügyrendtartásának módosításai egyelőre elfogadhatóknak is jelentkeznek, az Akadémiának óvásából következtetve, a gyakorlat terén az esetek különféleségéhez képest mégis újabb s részletezett óvások fognak felmerülhetni:

mindenekelőtt a konzervátoroknak a központi bizottmány részére kinevezett, vagy ha ezek a megbízást elvállalni vonakodnának, újabb alkalmas egyénekből kormányilag leendő kineveztetését és hazai viszonyainkhoz alkalmazott utasításokkal leendő ellátását hozta javaslatba olyképp, hogy a konzervátorok tartozzanak jelentéseiket a helytartótanácshoz beterjeszteni, mely a jelentéseket a M. Tud. Akadémiával, illetőleg a Nemzeti Múzeum igazgatóságával közölné s ugyanezen jelentések és azok eredménye ő Felségének lenné-

nek felterjesztendők, hogy a tudomány érdekében és a viszonosság szempontjából a birodalmi központi bizottmánnyal is közöltessenek.

A megkívántató költségek viselésére a helytartótanács a vallás- és a tanulmányi alapot tekintette alkalmasnak, amint a régiség vagy műemlék egyházi vagy tanulmányi, vagy mindkét érdekű ; de miután a tanulmányi alap «az újabb időkben oly nagy mérvben fejlődésnek indult tanulmányi ügy érdekében talán túlmértékben is igénybe vétetik . . . a magasztos célhoz képest jelentéktelen költségek fedezésére némi részben az országos alapnak is igénybe vétele» hozatott általa javaslatba.

A kancellária ugyanazon évi május 17-én 7501. szám alatt válaszolt. Újra kitérőleg. Elvileg helyesli a helytartótanácsnak a konzervátorok körül kifejtett nézeteit, de mielőtt végleg határozat hozatnék, azok száma és szervezése iránt tüzetesebb véleményt, valamint a költségekre is részleteket kíván oly hozzáadással, hogy azok nem az alapítványokat, hanem csakis az országos alapot terhelhetnék. A helytartótanács 1863 július 10-én 41.110. szám alatt szólította fel az Akadémiát jelentéstételre, mely felhívás következtében 1864 január 10-én 4. szám alatt az Akadémia be is mutatta javaslatát s ennek alapján a helytartótanács ugyanez évi június 18-án 3271. szám alatt új felterjesztést intézett Bécsbe. Az Akadémia a helytartótanács kebelében egy külön archæologiai osztály felállítását hozza javaslatba, mellyel a tudományos kérdések fejtegetésében a helytartótanácsi osztállyal kezet fogva, az Akadémia kötelességének tartja e közös szent ügyet előmozdítani. Javaslatot tesz 16 konzervátor kinevezése és azok utasítása iránt. Ennek az utasításnak 5-ik pontja az ingó műemlékekre nézve a következőket mondja : «kívánatos, hogy egyúttal az úgynevezett régi tektonikai, vagyis ingó művek, minők a kelyhek, miseruhák, templomszerek, harangok és más egyházi szerek, továbbá fegyverek, érmek, házi készletek és bútorok, ha művészeti vagy történeti beccsel bírnak, feljegyeztessenek» a bemutatott rovatos minta szerint.

Végre az évi költségeket az Akadémia 12.000 frttal és

az archæologiai káté és kézikönyv kiadását 3000 példányban 5000 frttal számítja.

A helytartótanács azonban a maga kebelében egy külön archæologiai osztály felállítását mellőzendőnek véli, mivel a jelen körülményekhez képest a kormányszéki archæologiai osztály és bizottmány eszméje kivihetőnek nem jelentkezik. Egyelőre ezúttal is elégnek tartja a helytartótanáccsal levelező konzervátoroknak e kormányszék által kinevezését, kikre, valamint az utasításra nézve is elfogadja az Akadémia véleményét oly módosítással, mely a helytartótanácsi külön archæologiai osztály eszméjének elejtéséből következik.

A költségeket a helytartótanács — ide nem számítva az archæologiai káté kiadásának 5000 frtnyi költségét — évi 3000 frtra véli leszállítandónak, újra is azt javasolván, hogy a költségek az egyetemi, a vallás- és a tanulmányi alapból fedeztessenek.

A helytartótanácsnak felterjesztései nem találtak kedvező talajra sem a magyar kancelláriánál, sem a bécsi központi bizottmánynál, melynek befolyásáról tanuskodik az ügynek huza-vonája.

Ez a bizottmány közvetlen átiratot is intézett a magyar kancelláriához 1864 június 22-én 162. szám alatt, melyben előadja, hogy 1861-től egész 1862 február elejéig a magyar udvari kancellária és a cs. kir. államminisztérium között a szóbanforgó ügyben folytatott tanácskozmányokban a központi bizottmánynak alkalma volt a fődologban véleményét nyilvánítani azáltal, hogy: 1. kifogást tett «a magyar országos központi bizottmány» elnevezés ellen, mivel a központi bizottmány elnevezése éppen csak a Bécsben létező és a birodalom összes területére vonatkozó bizottmányt illetheti; 2. hogy azon helyreállítási munkákra nézve, melyek a magyar udvari kancelláriának, mint legfőbb közigazgatási hatóságnak jóváhagyását kívánják, a szakvéleményezés jogát a bécsi központi bizottság a közte és a magyar udvari kancellária között való értekezés útján maga számára követelte; 3. hogy jogát biztosítottnak kívánta arra nézve, hogy mint eddig, kutatásait Magyarországra is kiterjeszthesse s evégre utazásokat és felvételeket eszközöltethessen és levelezők által, mint

eddig, tudományos céljai előmozdítására közegekkel bírjon. Csak ily előfeltételek mellett nyilatkozott késznek a bécsi központi bizottmány ellenvetést nem tenni Magyarországban külön bizottmány felállítására nézve s az általa kinevezett konzervátorokat ezen tiszteleti állásuktól feloldani.

A bécsi központi bizottmány oda nyilatkozik, hogy Magyarország, mivel egyrészt régészeti érdekeit illetőleg a központi bizottmánnyal most már összeköttetésben nem áll, másrészt pedig saját orsz. bizottsággal nem rendelkezik, azt az elszigetelést, mely az 1860. évi politikai események következtében ezen a téren, valamint más egyéb téren is beállt, kellemetlenül érzi, mely körülményből egyebek között magyarázza a központi bizottmány azt, hogy nemcsak régi közegei vele sűrű összeköttetésben maradtak, hanem olyanok is, kik a bizottsággal eddig mint konzervátorok vagy levelezők közelebbi összeköttetésben nem állottak, hozzá közeledni iparkodtak.

A bécsi bizottmány tehát azt véli, hogy nem az 1861/62-ben kedvelt módon tárgyalandó újra az ügy, hanem éppen abban az irányban, hogy a régebben fennállott összeköttetés közte és Magyarország archæologiai tekintélyei és közegei között ismét életbe léptettessék úgy, mint ez 1860. évi október hava előtt volt, mely idő óta a központi bizottmánynak és Magyarország archæologiai érdekeinek összeköttetései tényleg véget értek a nélkül, hogy oly tény adta volna magát elő, mely ezen szakítást kellőleg indokolta volna.

Valóban érdekes a bizottmány átirata, melyben a magyar udvari kancelláriát e kérdésben megnyerni igyekszik. Szerinte az, mi az archæologiai magyar közegeknek a központi bécsi bizottmánytól visszavonulását előidézte, egyrészt a bizottmány címében, másrészt abban a körülményben fekhetik, hogy e központi bizottmány, mint a bécsi vallás- és közoktatásügyi minisztérium közege tekintetett, melynek hatásköre a magyar korona országaira az októberi diplomával véget ért. A bizottmány szerint csekély megfontolás szükséges észrevenni azt, hogy egyrészt a cs. kir. központi bizottmánynak viszonyai a fennállott kultuszminisztériumhoz csak

külsők és mi a bizottmány elnökének[1] viszonyát a miniszterhez illeti, ez csak személyi természetű és másrészt a bizottmány hatásköre, illetőleg közlekedése a koronaországokban levő közegeivel lényegesen különböző egyéb központi hatóságokétól, mert e bizottmányban, «ha szabad így mondanom», így szól az átirat, nincs egyéb központosítás, mint címe. A bizottmány, mint az átirat mondja, csak az officium boni viri feladatát kívánja gyakorolni. «Annyira távol van tőle az egyes országokat történelmi kincseitől a központ kedvéért megrabolni, hogy inkább minden alkalommal azt az alapelvet védi, hogy ama kincsek felkutatása és fenntartása sehol alkalmasabb álláspontot nem talál, mint a szűkebb vagy tágabb honi körben, melyből származtak.»

A bizottmány ezeknek részletes kifejtése után, amennyiben e véleményt a magyar udvari kancellária osztaná, kijelenti, hogy nem maradna egyéb hátra, mint hogy a bizottmánynak 1860-ban megszakadt összeköttetése konzervátoraival és levelezőivel visszaállíttassék s az országos hatóságokkal a műemlékek fenntartása és biztosítása végett kölcsönös érintkezésbe lépjen. Végül a bizottmány, tekintettel arra, hogy az államminisztérium hatásköre Magyarországra már ki nem terjed és ennek helyébe Magyarországra nézve a magyar udvari kancellária lépett, arra az esetre, ha a központi bizottmány által kifejtett nézetek helyeslésre találnának, okvetlenül szükséges lenne, hogy a központi bizottmány kebelében a magyar udvari kancellária is egy tagja által állandóan képviseltessék.

A kancellária részéről az eltérő nézetek nyilvánítása után a megállapodás abban történt, hogy a maga képviseletében a központi bizottmányhoz 1864 augusztus 9-én Korizmics Antal püspök, udvari tanácsost küldötte ki, de már ezt megelőzőleg a központi bizottmány átiratát, melyben a kancellária által 1864 július 18-án 11,546. szám alatt kiadott rendelet szavai szerint a nevezett bizottmány «a magyarországi történelmi, bölcsészeti és jogszaki régiségek és építészeti műemlékek felkeresése és fenntartása végett a Magyarországban is ala-

[1] Helfert, gróf Thun közoktatásügyi miniszter államtitkárja.

kult bizottmány alapszabályaira nézve véleményes nézeteit közli», oly meghagyással küldötte le a helytartótanácshoz, hogy e tárgyban jelentését mielőbb terjessze fel.

Ugyanaz évi augusztus 19-én 14.861. szám alatt a kancellária újra megsürgette «a magyarországi történelmi, bölcsészeti és jogszaki régiségek és építészeti műemlékek felkeresése és fenntartása végett a Magyarországban is alakult bizottmány alapszabályai tárgyábani» jelentést.

A helytartótanács a sürgetésekre ugyanaz évi szeptember 7-én 61.907. szám alatt azt válaszolta, hogy már nyilatkozott 1863. évi április hó 26-án 764. és 1864. évi június hó 17-én 3271. szám alatt s kérelmezte, hogy a bécsi központi bizottmánynak előbbi állapotába visszahelyezésére irányzott óhajtásai mellőzésével a történelmi régiségek feletti felügyelet tekintetében 1864 június 17-én 3271. szám alatt tett korábbi felterjesztése értelmében hozassék határozat.

A magyar műemlékek ügyének önállósítására igen hátrányos befolyást gyakorló Korizmics c. püspök, előadó tanácsos véleménye azonban a kérdésre nézve abban összpontosult, hogy a «kancelláriának nincs és nem lehet észrevétele, hogy a tudományosság szempontjából konzervátorokat nevezzen a központi bizottmány Magyarország területén, akik vele levelezzenek és beterjesszék a régiségekre vonatkozó jelentéseiket; hogy a régiségek tulajdonjoga ezentúl is azoké marad, akiké jelenleg; hogy szabadságában álland Magyarországnak hasonló bizottmányt maga részére is felállítani, mely párvonalosan járjon el a magyar régiségek fenntartásában s hogy intézkedéseit az itteni (bécsi) központi bizottmány a magyar kormányszék által közölje».

Ehhez képest intézett a kancellária átiratot az államminiszter Schmerlinghez. Az átiratban egy passzus van, mely felemlítendő. Ama feltételek között, melyek alatt a kancellária a bécsi központi bizottmány hatáskörének Magyarországra kiterjesztéséhez hozzájárul, foglaltatik az, hogy «a magyar királysághoz tartozó történelmi kincsek, mint ez magától értetődik, az ország tulajdona maradnak».

Időközben a központi bizottmány levelezőt is nevezett ki, majd az államminisztert kérte, hogy hatáskörének Magyar-

országra, továbbá Horvát- és Szlavonországra, valamint Erdélyre is kiterjesztése és a magyar, horvát és erdélyi három udvari kancellária egy-egy képviselőjének a központi bizottmányba behívására ő Felsége elhatározását eszközölje ki, mely irányban teendő előtrjesztéshez az államminiszter az illető kancelláriák hozzájárulását 1864 október 12-én 6849. szám alatt kérte ki.

A kassai székesegyháznak kellő szakértelem nélkül foganatosított helyreállítása alkalmat adott a határozat sürgetésére. A helytartótanács ugyanis a magyar Akadémiának ez ügyben kelt felterjesztésére a műemlékek ügyében az elhatározást 1865. évi augusztus 30-án kelt üléséből szorgalmazta.

Ekkor került az ügy a kancelláriánál más osztályba, ahhoz az előadóhoz, Pápay Istvánhoz, ki a helytartótanácsnál is mint előadó védte a magyar felfogást és ki méltán mondhatta, hogy «A fönnebbi tényvázlat . . . a legnagyobb kímélettel rajzolja az ez ügyben 1862 óta folytonosan követett ferde és összebonyolító eljárást», mely annak helyes és hazánk érdekeivel megegyező elintézést felette nehezíti, sőt alig lehetségessé teszi, mert bár legkívánatossabb lenne a kancellária által 1861-ben elfogadott arra az álláspontra visszatérni, hogy a M. Tud. Akadémiának első javaslata a helytartótanács felterjesztése szerint jóváhagyassék, ez, a közbejött ellentétes határozatok miatt, már az ügynek újabb késleltetése miatt is lehetetlen s így nem marad egyéb hátra, mint a helytartótanácsnak az Akadémia meghallgatásával tett második javaslatát fogadni el. A kancellária ehhez hozzájárulván, ezen irányban intézte átiratát az államminisztériumhoz. (13.789/1865.)

Az államminisztérium, melynek élén akkor Belcredi állott, 1866. évi augusztus 22-én 4439. szám alatt válaszolt és kijelentette, hogy a M. Tud. Akadémia kebelében külön országos műemléki bizottság felállításának tervéhez annyival inkább hozzájárul, mert az, ha más alakban is, megfelel ama szándékoknak, melyek 1862-ben 1317. szám alatt kelt államminiszteri átiratban kifejezésre jutottak.

A kancellária 1866 október 12-én 12.834. szám alatt mu-

tatta be ez ügyre vonatkozó előterjesztését, amelyre november 8-án kiadott legfelsőbb elhatározást ugyancsak e hó 16-án 16,288. szám alatt közölte a helytartótanáccsal.

Ez az elhatározás a bécsi központi bizottmány felállítására és hatáskörére vonatkozólag 1850 december 31-én kelt császári rendelkezést akként módosította, hogy e bizottmány teendői Magyarországra nézve a M. Tud. Akadémia javaslatához képest az akadémiai archæologiai osztály utasításának — az eredetileg tervezett országos műemléki bizottság részére kidolgozott szabályzat lényeges pontjaival leendő — kiegészítése mellett az említett archæologiai osztályra ruháztassanak és ez osztály előfordulandó esetekben szakértő közegképpen a helytartótanács által igénybe vétessék, de a változott viszonyoknak megfelelő utasítással ellátandó konzervátorok kinevezése a kancellária által eszközöltessék, mely intézkedés azonban semmiképpen sem gátolja, hogy a bécsi központi bizottmány, melynek véleményét a kancellária az elhatározásának fenntartott esetekben meghallgatja, tudományos kutatásait a magyar bizottmány akadályoztatása nélkül Magyarországban saját céljaira folytathassa, ottani levelezőit megtarthassa s tudományos közléseit körebocsáthassa.

A kancellária tehát felhívta a helytartótanácsot, hogy az előbocsátottak alapján újabb javaslatait a költségekre kiterjedőleg is — melyek összegének az Akadémia által előirányzott 12,000 frt helyett 3000 frttal megállapítását az első helyen nevezett kormányszék csekélynek találta — mutassa be.

Íme, az előadottak szerint sikerült az ügynek Magyarországra nézve kedvező elintézését éveken át függőben tartatni s midőn végre az, bár az Akadémia s helytartótanács eredeti javaslatától eltérőleg, a fennidézett legfelsőbb elhatározással a megoldáshoz közel jutott, még ekkor is, a magyar minisztérium visszaállításának előestéjén, sikerült a központi bizottmánynak Magyarországban való működését s a magyar udvari kancellária mellett mint szakközegnek meghallgatását biztosítani.

A helytartótanács a magyar Akadémiát 1866 decem-

ber 15-én 92.889. szám alatt hívta fel végleges javaslatának megtételére.

A megoldás azonban — melyhez az ügy már kétszer oly közel állott — a közbejött politikai változások következtében ismét elmaradt.

A visszaállított magyar minisztérium nem késett ugyan az ügyre figyelmét kiterjeszteni, de ismét évek multak, míg az megoldásra juthatott.

A kultuszminiszter, báró Eötvös, már 1867 október 28-án 12,194. szám alatt bocsátott ki az alapítványi főtisztségekhez rendeletet az alapítványi jószágokon található műemlékek megóvása végett és hasonló intézkedést tett ugyancsak az ő megkeresésére a pénzügyminisztérium is. Az első helyen nevezett miniszter egyszersmind az Akadémiát az alapítványi gazdatisztek számára a műrégiségeknek mimódon leendő fenntartása iránt rövid utasítás kidolgozására kérte fel.

Ennek az Akadémia meg is felelt és az általa ez ügyben kiküldött hármas albizottság véleményét 1868 január 20-án tartott üléséből (47. sz. 1482. C. M.) alatt felterjesztette. Az albizottság egyebek között javaslatba hozta, hogy a minisztérium «hirdesse ki határozottan, hogy teljes és tagadhatatlan jogú birtokosnak tekint mindenkit, ki régészeti tárgyat és emléket vagy elébb szerzett, vagy ilyent jövőre találni vagy felfedezni fog; mi igen szükséges, hogy a tulajdonosok és találók a tárgyakat elkobzási félelemből el ne titkolják».

E pont nagyon is nélkülözi ugyan a szabatosságot minden tekintetben, de célzata kétségtelenül az, hogy a leletekre vonatkozólag az állam igénye megszüntettessék.

Az Akadémia ez alkalommal a minisztérium figyelmébe ajánlotta azt a folyamodást is, melyet a Rimaszombatban összegyült «Magyar orvosok és természetvizsgálók» megbízottjai egy régészeti állandó országos bizottság alakítása végett az országgyűléshez 1866 június 24-én nyujtottak be a történeti vagy művészeti emlékek és régiségek fenntartásáról, biztosításáról és azoknak kisajátításáról szóló törvénycikk javaslatával együtt.

Henszlmann Imre, már mint Mohács országgyűlési képviselője is, 1869 december 16-án saját maga és társai nevében

nyujtott be törvényjavaslatot az országgyűléshez a műemlékek fenntartása tárgyában. Az 1869 április 20-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai között II. k. 230. szám alatt foglalt törvényjavaslat szerint «a történeti építmények és műemlékek fenntartása és javítása a birtokost tulajdoni jogánál fogva illeti, de ha ezt nem bírná tenni, vagy nem akarná, «azok az állam intézkedése alá esnek s ezen esetben nemcsak az építmények, hanem azok területének kisajátítása is a kormány részéről az 1869 : LIV. tc. értelmében foganatosítható. Az indokolásban Henszlmann a bécsi központi műemléki bizottmánynak Magyarországon működésére hivatkozva, ama reményének ad kifejezést. «hogy azon jó és célszerű között, mit az abszolut kormány törvénytelensége dacára nálunk meghonosított, nem fogja tovább szünetelni engedni e tárgyat sem országgyűlésünk, sem kormányunk».

Később Ipolyi Arnold, kit báró Eötvös József, már mint miniszter, nem mint az Akadémia elnöke szólított fel, készített törvényjavaslatot. Ezt a minisztérium Ipolyi és Rómer közbenjöttével megvitatván és némely változtatásokkal megállapítván, 1871 március 14-én 4631. szám alatt az Akadémiával véleményezés végett közölte. Az Akadémia a törvényjavaslatot elfogadta, mint erről ugyanazon évi április 24-én 391. szám alatt tett jelentése tanuskodik. Külön vélemény is adatott be, hogy a műemlékek bizottsága elnökének és igazgatójának különválasztott kötelességei és jogai országos igazgató címével ellátandó szakképzett egyénre bízassanak.

A minisztériumban folytatott tárgyalás alapján a törvényjavaslat két részre oszlott. Az első rész mint törvényjavaslat tartatott meg a történeti és műemlékek felügyeletére állítandó országos bizottság ügyében, míg a második rész mint az országos bizottság utasítása szerkesztetett. A törvényjavaslat 9. §-a szerint ha a tulajdonosok, birtoklók vagy gondozók útján a fontosabb emlékek fenntartása nem lenne eszközölhető, az állam részére kisajátításnak van helye az ingatlanokra nézve az általános kisajátítási törvényben foglalt elvek szerint, az ingókra nézve pedig a kincslelésre fennálló törvényes gyakorlat, esetleg e részben hozandó külön törvény szerint.

A törvényjavaslatba ez a végszakasz az Akadémia által II-ik osztályából kiküldött jogi bizottság jelentése alapján vétetett be, mely bizottság ezen, a törvényjavaslat készítőjének elnöklete alatt tartott ülésében szükségesnek vélte mielőbbi megalkotását oly törvénynek, amely újabbkori viszonyainknak megfelelőleg egyfelől az illető birtokos és feltaláló jogát és érdekét méltányosan tekintetbe venné és másrészt a leleteket az összerombolástól vagy elrejtéstől s elidegenítéstől megóvná, szóval az ingó tárgyak kisajátítására s annak módozataira a kellő intézkedéseket tartalmazná.

Az Akadémia által a helytartótanács elé 1861-ben terjesztett szabályzat alapján készült utasítás 4. §-a megállapítja az országos bizottság felügyelete alá tartozandó és az *a)—c)* pontokban felsorolt történeti és műemléki tárgyakat és pedig egyaránt az ingatlanokat és az ingókat.

A M. Tud. Akadémia nem szünt meg állandóan oda hatni, hogy az érdeklődés a műemlékek ügye iránt minden irányban fenntartassék. Már 1868 január 21-én kelt felterjesztésében előadja a kultuszminiszternek, hogy archæologiai bizottsága az előbbi napon tartott ülésében az üggyel foglalkozván, oda nyilatkozott, hogy bár szentnek tekinti a tulajdont és kívánja mielőbb annak törvényben kimondását, «hogy mindenki, ki valalmit talál, annak kétségtelen birtokosa», de tekintettel arra, hogy a csatornák és vasutak folyamatba tett és teendő munkálatainál számos becses régiségek fognak napfényre jőni és az archæologiai bizottság azon szomorú tapasztalatot tette, hogy a vasúti társulati igazgatóságok ünnepélyes ígéretei dacára számos becses műemlékek elromboltattak vagy a felvigyázók és munkások által elosztogattattak, ezek hazájába küldettek, vagy a leselkedő közvetítők kezeibe kerültek, kéri a mérnöki osztálynak és felvigyázó személyzetnek kellő utasítással ellátását, hogy a lelhelyek az archæologiai bizottsággal közöltessenek és az érdekesebb tárgyak lerajzolásra átengedtessenek.

A kultuszminiszter ez ügyben át is írt 1868. évi 103. eln. szám alatt a közlekedésügyi miniszternek és egyúttal az Akadémiát megfelelő utasítás kidolgozására kérte föl. Intézkedésre valóban szükség volt, mert a közlekedésügyi minisz-

tériumnak az első erdélyi vasúttársulat bécsi igazgatóságához 1868. évi 7855. szám alatt intézett átiratából is kitűnik, hogy az arad—nagyszebeni vasút építésénél, különösen a római Apulum területén sok érdekes, néha nagy beccsel és belértékkel is bíró régiségek fedeztetnek fel, melyek az építési mérnökök által eladatnak anélkül, hogy a hazai múzeumoknak a leletekről hírt adnának, sőt, mint a közlekedésügyi miniszter mondja, a világ- és a hazai történelemre nézve nagyérdekű leletek megőrzéséről, vagy a hazai régiségtárak részére megszerzéséről senki sem gondoskodik s részint megsemmisíttetnek, részint pedig külföldre vándorolnak.

A minisztériumok között tovább folyt a levélváltás. Az Akadémia kijelentette 1868 március 16-án 208. szám alatt, hogy célszerűbb utasítást nem terjeszthet fel, mint archæologiai bizottsága által kidolgozott azt az utasítást, melyet 1868 január 20-án küldött fel az alapítványi tisztviselők tájékoztatására. Ezt az utasítást, valamint a Nemzeti Múzeumnak azt a véleményes jelentését (1868/312.), mely szerint legcélszerűbb lenne a vasúti mérnököknek a találandó és értékesítendő régiségekből bizonyos százalékot biztosítani, a vallásügyi minisztérium áttette a közlekedésügyi minisztériumhoz, mely a vasúti társulatokat utasította, hogy a közigazgatási hatóságon kívül a leletekről a pesti és a kolozsvári múzeum és a M. Tud. Akadémia rögtön értesíttessenek.

A tárgyalások végső eredménye gyanánt utoljára is a kincstár érdeke jutott túlsúlyra és a pénzügyminisztérium elrendelte (1871/47.711. sz.), hogy minden talált kincs, melynek értéke 150 frtot meghalad, egyharmadrészben a kincstárt illeti és az éremleletek, valamint talált kincsek körüli eljárás is tudományos régészeti szempontbóli tárgyalás és az értékes daraboknak tudományos intézeteink részére való megszerzése végett a kincstárnak van fenntartva, minélfogva ily éremleletek vagy kincsek . . . kinyomozása s átvétele végett mindannyiszor a haladéktalan intézkedések megteendők s . . . a (pénzügyi) minisztériumhoz azonnal fölterjesztendők. Ilymódon a régi gyakorlat teljes mértékben visszaállíttatott és érvényre jutottak azok a régi bécsi rendeletek, melyeket Ferdinánd császár 1846-ban Ausztriában hatályon kívül helye-

zett és megszüntetett. Hiába fejtette ki a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1886. évi 18.084. szám alatt javaslatomra megküldött átiratában a kincstár indokolatlan igényeinek fenntartásából eredő hátrányokat ; a pénzügyminisztérium elzárkózott az osztrák kormány által elfogadott azon helyes felfogás előtt, hogy hazai intézeteink és a tudomány érdeke kívánja a kincs fogalma alá tartozó leletek értéke után a harmadrésznek igénybevételéről a lemondást. Nem szünt meg a tárgyalás a műemlékek védelme és műemléki bizottság felállítása iránt sem.

Az előrebocsátottakban látjuk, hogy az Akadémiának mily kezdeményező és tevékeny, sőt több tekintetben döntő szerepe volt hazai emlékeink megóvásának, összeírásának és ismertetésének munkájában és annak a célnak megvalósításában, hogy állami feladatnak tekintessék és a kormány gondoskodásának tárgyát képezze műemlékeinknek fenntartása és ebből az indokból, hol szükséges, helyreállítása. Az Akadémia és a kormány között folyt tárgyalásoknak eredménye lett, hogy dr. Pauler Tivadar, vallás- és közoktatásügyi miniszter 1872 április 4-én 5371. szám alatt kiadott rendeletével a műemlékek lajstromozása, felvétele, osztályozása és fenntartása tárgyában ideiglenes bizottságot alakított, mint azt a Magyar Mérnökegylet a képviselőházhoz 1890-ben Hollán elnök és Hieronymi titkár által benyujtott kérvényében sürgette. Ezen bizottság feladatához tartozik tanáccsal, útmutatással, tervek készítésével támogatni községeket és magánosokat a birtokukban levő műemlékek fenntartásában, restaurálásában vagy átidomításában.

Ezt megelőzőleg más törvény is megemlékezik a műemlékekről. A «kisajátításról Buda és Pest városok területén» szóló 1868 : LVI. tc. első pontja szerint a kisajátítás megengedtetik «történeti emlékek felállítására és ilyeneknek fönntartására és megoltalmazására», majd az 1871 : XVIII. tc. 26. §-ának *f)* pontja értelmében «csak a törvényhatóság jóváhagyása után hajtatik végre minden oly határozat, mely történelmi és műemlékek fenntartására, átalakítására és lebontására vonatkozik».

Talán érthető, hogy midőn a reneszánsz-áramlat túlsága

a középkori stílusokra a gúnyt árasztotta és azokat számkivetésre kárhoztatta, az 1872. évi rendelet csak a középkori emlékek védelméről látta szükségesnek a gondoskodást és a bizottság működésének határául a XVII. század elejéig, vagyis a szatmári békéig terjedő korszakot jelölte meg. Ámde ennek szigorú alkalmazása ellenkezett volna azzal az erkölcsi törvénnyel, hogy meg kell becsülni az elődök művészi tevékenységét és elnöki minőségemben nem is késtem a bizottság működését a későbbi emlékekre is irányozni. Ennek megfelelőleg az 1902. és 1904. években jóváhagyott szabályzatban a határidő a XIX. század elejéig terjesztetett ki, majd későbbi tárgyalás alkalmával javaslatba hoztam a kiterjesztést a század közepéig és pedig oly hozzáadással, hogy védelemben részesíttessenek a későbbi időből származó oly kiváló alkotások is, melyeknek mint műemlékeknek fenntartása indokolt.

A bizottság működése csakhamar több nevezetes műemlékre irányította a figyelmet. Trefort miniszter javaslatot tett, hogy a budavári koronázó templom I. Ferenc József királyunk 25 éves uralkodásának emlékére stílszerűen állíttassék helyre. A király elfogadta a javaslatot és 1873 november 25-én a vallásalapból a munkálatok megindítására 100.000 frtot engedélyezett. Ezen első nagy helyreállítás szolgáltatott a miniszternek alkalmat arra, hogy a koronázó egyháznak, majd más templomoknak festett üvegablakokkal díszítése és ezen művészeti iparágnak meggyökereztetése végett javaslatot tegyen üvegfestészeti intézetnek szintén a vallásalap költségén felállítása iránt. Ez a javaslat is 1876 október 19-én királyi jóváhagyásban részesült és az intézet az egyetemi füvészkert egyik sarkában, Kratzmann Ede vezetése mellett 1878-ban meg is nyilt és buzdításul szolgált az üvegfestészetnek a hazában továbbfejlesztésére. Ezzel állott továbbá kapcsolatban Trefortnak az az intézkedése is, mellyel a történelmi, jelesen egyházi festészetnek előmozdítására ösztöndíjak és pályadíjak engedélyezéséről gondoskodott és ezek odaítélésére Ipolyi Arnold elnöklete alatt bizottságot szervezett.

Nem hallgatható el az sem, hogy a műemlékek bizott-

sága nem késett már az 1879. évben Székesfehérvárott tartott országos kiállításon résztvenni, melyen gyüjteményéből az érdeklődést különösebben felkeltő 773 emléket mutatott be; sőt a következő 1880-ik évben Budapesten is rendezett gyarapodó gyüjteményének felvételi rajzaiból gazdag sorozatú kiállítást.

Mily hosszú idő telt el, mígnem az emlékek védelmének és fenntartásának ügye iránt a romantizmus áramlata és ennek befolyása alatt az érdeklődés felébredt. Láttuk, hogy a XIX. század első negyedében még nem az emlékek védelmére, hanem inkább azok elpusztítására volt kedvezőbb a talaj, mert hiányzott az a felfogás, hogy tiszteletben kell tartani az elődök alkotásait. Csak ez magyarázhatja meg, hogy oly előkelő építész, mint Pollack Mihály († 1855.), ki 1870-ben a pécsi hatalmas székesegyház helyreállítására nyert megbízást (A *Magyar Nemzeti Múzeum épülete*, dr. Lechner J.), ezt a teljességében fennmaradt voltánál fogva legnevezetesebb emlékünket eredeti jellegéből kivetkőztette, mert nem értette meg művészelődeinek alkotását. Henszlmann *Die Kathedrale von Fünfkirchen* cím alatt a *Mittheilungen der k. k. Central-Comission* 1868-iki évfolyamában megjelent tanulmányában «alle stylwidrigen Verunstaltungen dieses ehrwürdigen Gebäudes» 1805—27 közt a pécsi Gianone-nak tulajdonítja. Ez azonban téves állítás, mert a helyreállítás terve Pollack műve.

Minél inkább tudjuk, hogy mily szomorú volt a helyzet a műemlékek fennmaradásanak terén, annál inkább kell éreznünk a hálát azoknak a tudós, lelkes férfiaknak irányában, kiknek fáradozásai és törekvései, melyekkel egész életükön át buzgólkodtak műemlékeink megmentését intézményes szabályokkal biztosítani, megtermették gyümölcsüket. A műemlékek bizottságának 1872-ben miniszteri rendelettel történt felállítása után kilenc évvel meghozatott nálunk is a törvény Trefort miniszter előterjesztésére a műemlékek védelméről. Ugyanarra az útra tértünk, melyen néhány állam már részint törvények, részint kormányrendeletek által megállapított kényszerítő intézkedésekkel iparkodott a régi emlékek védelmét előmozdítani. Mi más nagy államok előtt is

elég hamar választottuk a törvényhozási utat, pedig rendeleti úton is kétségtelen joga lett volna a kormánynak mélyreható intézkedéseket tenni, mert ingatlan műemlékeink legnagyobb részét a templomok teszik és ezek, valamint ingó műemlékeink legnagyobb részben a főkegyúri jog keretébe tartozó egyházak, továbbá megyék, városok, hitbizományi tulajdonosok kezében vannak s így a kormánytól függ az alkalmas intézkedéseket és utasításokat kibocsátani. Egyik legegyszerűbb módozat az általános építészeti szabályzat megállapítása. Erre utal részben a községek rendezéséről szóló 1871 : XVIII. törvény, melynek 26. §-a szerint csak a törvényhatóság jóváhagyása után hajtathatik végre történelmi és műemlékek fenntartására, átalakítására és lebontására vonatkozó határozat.

Hasonlóképpen a városoknak is megvan a joguk ugyancsak építészeti szabályok kibocsátása és alkalmazása által régi műemlékeiket megoltalmazni és városuk régi képét megvédelmezni.

Azonban a kormánynak mégis módjában állott már a törvény meghozatala előtt egyes műemlékek helyreállítására az ország költségvetésében fedezetet nyujtani, mit meg is kezdett, de erről a pénzügyi romlás miatt csakhamar kénytelen volt lemondani s ha a munka mégsem szünetelt, ez csak annak volt köszönhető, hogy a katholikus vallásalapból lehetett legnevezetesebb templomaink helyreállítását foganatosítani. Ha a műemléki törvény meghozatala Trefort Ágoston bámulatos buzgalmú miniszteri tevékenységének köszönhető, mellyel az emlékek védelmére az illetékes döntő tényezők figyelmét irányozni tudta, az ő kiváló érdeme az is, hogy midőn az állam nem adott vagy nem adhatott segítséget a műemlékek helyreállítására, a királynál már a törvény meghozatala előtt sikerült kieszközölnie, hogy a vallásalap fedezze kiváló emlékeink helyreállítását.

És ez így volt minden téren. Azoknak az óriási nehézségeknek ellenére is, melyekkel küzdenie kellett, képes volt megteremteni azokat az intézményeket, melyek különösen az egyetemek, a nép- és középiskolák, a művészetek továbbfejlesztésének gazdag alapjául eredményekkel szolgáltak.

Ő Akadémiánknak is nagyérdemű elnöke volt 1885-től 1888-ig és ha az Akadémia palotájában a közülési díszterembe lépünk, Lotz Károly remek festményei is az ő emlékét idézik hálás emlékezetbe, mert ő volt azok megalkotásának kezdeményezője.

Nálunk tulajdonképpen a műemléki törvény meghozatala egyelőre lényeges változást nem okozott, mert elegendő anyagi eszközöket nem bocsátott rendelkezésre. És a munka, mint említettük, a vallásalapból a király által engedélyezett költségekkel legnagyobb részben hosszú ideig csakis a koronázó templom, a kassai székesegyház és a bártfai templom helyreállítására vonatkozott.

A törvény meghozatalára azonban szükség volt, hogy necsak a szakférfiak és a multak tiszteletét nevelésüknél és szélesebb műveltségüknél fogva tápláló társadalmi rétegek érezzék, hogy a régi emlékeket meg kell becsülni, hanem az egész társadalom figyelmét ráirányozza arra az igazságra, hogy az elődök munkásságának megbecsülése nemzeti kötelesség, a műveltségnek és a művelődésnek egyik fontos tényezője.

Most már ugyanis ezen törvény rendelkezései alapján részint közvetve, részint közvetlenül hatékonyabban tehetett a kormány intézkedéseket emlékeink fenntartása és helyreállítása iránt arra az esetre, ha a törvény végrehajthatásának céljából megfelelő javadalom bocsáttatik rendelkezésére.

Ez a törvény a történelmi vagy művészeti beccsel bíró építészeti emlékeket veszi oltalma alá, ellenben nem intézkedik azon tudományos, művészeti vagy történelmi becsű tárgyakról, melyek az ingó dolgok fogalma alá tartoznak és amelyek védelméről kívánt gondoskodni Ipolyinak a M. Tud. Akadémia által a közoktatásügyi miniszterhez felterjesztett és fönt már említett törvényjavaslata. Ipolyi püspök nagy határozottsággal mutatott arra, hogy a leletek elsikkasztásának egyik legfőbb oka a kincstár által a kincs egyharmadára fenntartott igény. De mivel az ingó emlékek védelmének több tekintetből nehezebben rendezhető kérdése megnehezítette volna az ingatlan emlékekre vonatkozó törvényjavas-

lat akadálytalan elfogadását, az ingó emlékek védelmének ügye ez alkalommal nem került tárgyalásra, azonban csakis azon feltétel alatt, hogy a miniszter ígéretet tett az ezekre is vonatkozó törvényjavaslatnak rövid idő alatt leendő benyujtása iránt. Az illetékes minisztériumok kebeléből bizottság is küldetett ki az ügy tárgyalására, mely azonban teljesen elmaradt. Később ismét felébredt az érdeklődés, sőt Wlassics vallás- és közoktatásügyi miniszter rendkívül sürgősnek találván a nehezen vajudó ügynek végre-valahára bekövetkező elintézését, a múzeumok és könyvtárak tanácsát felkérte a törvényjavaslatnak késedelem nélkül leendő sürgős bemutatására. Ezt a törvényjavaslatot a jelen ismertetés írója már régebben dolgozta ki és azt a tanács elfogadván, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjesztette, külön jelentéssel pedig azt a szerző is a vallás- és közoktatásügyi, valamint az igazságügyi minisztériumnak bemutatta. Az ügy azonban újra elaludt. Gróf Zichy Jánosnak első kultuszminisztersége alatt szóbakerült a törvényjavaslatnak az országgyűléshez benyujtása, ámde a minisztérium által «rendkívül sürgős»-nek ítélt ügy elintézése még mindig várat magára.

Nem történt különben intézkedés az egyházak, a megyék, a városok és egyéb testületek birtokában levő műtárgyak jegyzékének elkészítése és védelme iránt sem. Azonban most nagyérdemű kultuszminiszterünk múzeumi, könyvtári, levéltári némely kérdések rendezésének különös címe alatt oly törvényjavaslatot nyujtott be, melynek — bár mélyen belevág a magánjogba — oly sürgős elintézését kívánta, hogy azt még a jogi bizottság sem tárgyalhatta. És íme, ebbe a törvénytervezetbe belekerül egy fejezet, mely magába olvasztja az 1897 : XLI. tc.-et a nyomdatermékek köteles példányairól és a képviselőház könyvtára számára is köteles példányt megállapító 1920 : XX. törvényt, a helyett, hogy a helyes eljárásnak megfelelőleg új novelláris törvény hozatnék meg.

Hasonlóképpen — mintegy eldugva — belekerül a törvényjavaslatba az ingó műemlékek és egyéb muzeális tárgyak felkutatása, gyüjtés, ásatás stb. és védelmének címezett fejezet. Az egész törvényjavaslat nem egyéb, mint appen-

dixe az 1922 : XIX. tc.-el alkotott gyüjtemény-univerzitásnak, a «múzeumok, levéltárak, könyvtárak ügyének, az ezzel összefüggő egyéb kérdéseknek szabályozása végett».

Midőn az ingatlan műemlékek védelméről nálunk is meghozatott a törvény 1881-ben, a kormány — mint említettük — megígérte, hogy be fogja rövidesen nyujtani az ingó emlékekre vonatkozó javaslatát is. Hosszú tárgyalások után a múzeumok és könyvtárak országos tanácsa 1911-ben felterjesztette azt a törvényjavaslatot, melynek végső szövegezésében résztvett Tőry Gusztáv, az igazságügyminisztérium államtitkára, később minisztere, majd a Kúria elnöke.

Az ingó emlékek védelmének kiválóan nagyfontosságú rendezését mellékesen, eldugva múzeumi, levéltári, könyvtári és egyéb összefüggő ügyek szabályozásának kuszált címe alatt tervezett törvény egyik fejezetébe betoldani annál helytelenebb, mert ez a fejezet csak kiszakított részletben, hiányosan tárgyalja a kérdést; így például egy szócskával sem említi a kincstár által a leletekből, a talált kincsből igénybevett harmadot, mely ellen a megyék tiltakoztak és a királyi ügyek igazgatója, a helytartótanács, a kancellária, a rendeletekkel ellentétben, a kérdésnek a törvényhozás útján elintézését sürgették.

A kultuszminisztérium javaslatának indokolása hivatkozik az olasz királyság 1909. évi törvényére. Az első törvényt 1902. évben és pedig 40 esztendei kínos vergődés után hozták meg és ez a vergődés még tovább tartott, mert a törvényt nem lehetett életbe léptetni és csak 1909-ben az újabb, második törvénnyel rendezték végleg az ügyet.

Hazánkban az ingatlan emlékek védelméről a törvényhozás előbb gondoskodott, mint Itáliában és előbb, mint Franciaországban, mely szintén kénytelen volt 1887-ben hozott első törvényét hatályon kívül helyezni és az 1913. évi december 31-én alkotott új törvénnyel rendezte az ingatlan és ingó emlékek védelmét.

Ezek a törvények egységes törvények, nem pedig némely kérdések rendezésébe mellékesen bedugott fejezetek. Egységes törvényre van hazánkban is szükség. Olaszországban 47 év után hozatott meg a végleges törvény. Már mi is

47 óta várjuk az ingó emlékek törvényének meghozatalát, melynek 1881-ben az ingatlan műemlékekével egyetemben kívánt megalkotása elmaradt, hogy előbb a magánjog szempontjából felmerült aggályok eloszlattassanak.

Visszatérve az ingatlan emlékek védelmének törvényére, meg kell említeni, hogy ennek meghozatala után azonnal intézkedés történt a műemlékek ideiglenes bizottságának végleges szervezése iránt. A miniszter a törvény végrehajtása iránti rendelkezéseit a bizottság meghallgatása után teszi, mely azonban nem mint Bécsben 1850. évben, hol a «központi bizottság» a kereskedelemügyi minisztérium ügykörébe tartozott, hanem a vallás- és közoktatásügyi miniszter illetékességi körében szerveztetett. Trefort miniszter a bizottság elnökévé az ideiglenes bizottság elnöke, Szalay Ágoston, akadémiai tagnak 1877-ben bekövetkezett halála után az ő helyébe lépett gróf Zichy Jenőt, majd melléje gróf Csáky Albin miniszter. Trefort utódja, másodelnökké Forster Gyulát, korábban a minisztérium kebelében mint miniszteri tanácsos működő helyettes elnököt nevezte ki.

A végleges bizottság szervezésekor Trefort miniszter annak előadójává az eddigi előadót, Henszlmann Imrét, építészévé újból Schulek Frigyest és titkárává 1873-ban Geduly Ferencet nevezte ki. A bizottságban, mely a törvény szerint rendes és levelező tagokból áll, első rendes tagok voltak: Hegedűs Candid Lajos, a minisztériumban a műemléki ügyeket intéző miniszteri tanácsoson, mint helyettes elnökön kívül Ipolyi-Stummer Arnold, Pulszky Ferenc, dr. Rómer Flóris, dr. Arányi Lajos, Steindl Imre, majd nemsokára Zsigmondy Gusztáv, Szumrák Pál, Torma Károly.

A bizottságban az előadói állás szervezésével a törvény elejtette a M. Tud. Akadémia részéről annakidején bemutatott és a minisztériumtól bizonyos változtatásokkal módosított törvényjavaslat ellen Henszlmannak Pulszky és Arányival együtt előterjesztett azt az indítványát, hogy a bizottságnak igazgatója legyen és ennek személyében összpontosíttassék az elnökség tisztje is. Henszlmannt, ekkor már az egyetemen a műtörténelem tanárát nagy megnyugvással töltötte el az a tudat, hogy annak a célnak, mit élete hiva-

tásának tekintett; a művészetek ápolásának, a műemlékek védelmének most már kettős hivatalos működésében is, szentelheti teljes erejét. Bizonyára el is felejtette, hogy midőn a N. Múzeumban az igazgatói állás megüresedett, ennek elnyerését óhajtotta volna. Tisztelői közé tartozott Lenoir Sándor építész, archaeologus, az Akadémie des Beaux Arts tagja is (hasonnevő atyjának, a francia forradalom pusztításai után az emlékek nagyérdemű gyüjtőjének és megmentőjének fia), kinek azt a nyilatkozatát, melyben tanúságot kívánt tenni az általa nagyrabecsült archaeologus collégája kiváló tudományáról, Henszlmann az ő folyamodványa mellékletei közt szintén bemutatta.

Mielőtt a műemlékek helyreállítása céljából foganatosított munkálatokról szólnánk, emlékezzünk meg azok összeírásáról, lajstromozásáról és ismertetéséről.

Ami a műemlékek összeírását illeti, szintén a M. Tud. Akadémia, illetőleg archæologiai bizottsága tette meg ezirányban a kezdeményező lépéseket. Elsőül a műemlékeket leíró jegyzék készítését a bécsi központi bizottmány által a pozsonyi helytartósági terület építészeti emlékeinek konzervátorává kinevezett Ipolyi Arnold zohori lelkész, (a bizottmány irataiban eleinte mint nemes Stummer, majd Ipolyi-Stummer,) 1859. évben mint az archæologiai bizottmánynak tollvivője, majd titkára, szerkesztője az *Archaeologiai Közlemények* első kötetében kezdette meg, melyben a tudós 120 műemléket ismertetett Csallóközből s egyúttal a sziget építészeti műemlékeinek térképét is közzétette. Az 1861. évben megjelent második kötetben, melyet Ipolyi már mint bizottsági titkár és szerkesztő rendezett sajtó alá, megkezdtte a *Magyar Régészeti Repertorium* és a *Magyar Régészeti Krónika* közzétételét, mint ezt az Akadémia az ügyrend értelmében az archæologiai bizottság feladatául tűzte ki. A repertórium 388 magyar műrégiség leírását tartalmazta, míg a Krónika, a Repertórium számsorának folytatása mellett 389—552. szám alatt újabb felfedezésekről és leletekről adott hírt. A *Magyar Régészeti Krónikát* Ipolyi az *Archaeologiai Közlemények* 1863. évi III-ik kötetében 553—634. számok alatt folytatta, de 1863-ban egri kanonokká kineveztetvén (később,

1871-ben besztercebányai püspökké), abbahagyta, úgy a Repertórium, mint a krónika közlését. Utána Rómer vállalta a munkát, mint az archæologiai bizottság előadója.

Rómer, ki Nagyváradra a székeskáptalanba kanonokká neveztetett ki, az archæologiai bizottsági előadóságról 1872 júniusban lemondott, majd abbahagyta az emlékek összeírását. Már korábban lemondott más nagyfontosságú mű közzétételéről is. Ugyanis Deáky Zsigmond, győri nagyprépost, Akadémiánk tiszteleti tagja az archæologiai bizottmány 1864 februári ülésében felolvasott levelében azt kéri, hogy Rómer haladéktalanul küldje vissza a győri egyház hírneves antiphonaleját és öt sarokdarabját, mert ezen nevezetes emlék ismertetésére és a képek közzétételére mecénás ajánlkozott. A visszaküldés meg is történt, sőt a bizottság már áprilisi üléséből kérte Simor püspököt az antiphonalenak kiadásáról való gondoskodás iránt. Ez, sajnos, nem következett be. Ebben talán része volt annak a körülménynek is, hogy — mint az *Antiphonale*ban őrzött külön irat is megállapítja — a nagybecsű emléket kegyeletlen kezek megcsonkították. Nagy kár, hogy Rómernek később nem volt már alkalma annak ismertetésére vállalkoznia, pedig az előadóságról és a Nemzeti Múzeum régiségtár-őrének állásáról lemondása után lett volna ideje a szép feladatnak megfelelnie.

Az Ipolyi és Rómer által is félbehagyott feljegyzések fonalát Hampel József, ki a bizottságban csakhamar mint előadó és a Nemzeti Múzeumban a régiségtár élén mint őr lépett Rómer örökébe, vette föl. Az archæologiai bizottság elnökének állását pedig Kubinyi Ágostonnak 1873 szeptemberben történt elhalálozása után Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum nagynevű igazgatója foglalta el. Mindhárom — Pulszky, Rómer, Hampel — nevét és emlékét hirdeti nemcsak a Fraknói Vilmos kegyeletes gondoskodásából a Nemzeti Múzeum kertjében felállított és az ő alakjaikat megörökítő emlék, hanem a Nemzeti Múzeum és a M. Tud. Akadémia történetében *Magyarország Archaeologiája*, amely címet adta Pulszky annak az 1897-ben megjelent nagy művének, melyet Akadémiánk Semsey Andor 100,000 frtos nagylelkű adományából pályadíjjal jutalmazott.

Ami az Ipolyi, Rómer által megindított, Hampel által folytatott munkának előhaladását illeti, ez, sajnos, nem következett be s nem folytatták azok sem, kik erre állásuknál fogva is hivatva lettek volna.

Midőn azonban a kormány a műemlékek ideiglenes bizottságát felállította, a bizottság nem késett abból a célból, hogy az emlékek felismerését és leírását elősegítse, útbaigazító kérdéseket tartalmazó törzsíveket készíteni, melyeket a miniszter 13.930. szám alatt 1872 július 3-án bocsátott ki az ügy iránt érdeklődést tanusító egyénekhez 55 román stílű és 24 csúcsíves stílű emléktáblájával és e két táblának magyarázatával együtt.

Nem hallgatható azonban el, hogy mindabban, mi a műemlékek érdekében ekkor történt, főrésze Henszlmannak volt, mint ki az Akadémia archæologiai bizottmányában, majd a műemlékek országos bizottságában az előadói tisztet viselte és kettős minőségében annak súlyát és tekintélyét fokozta, sőt az országos bizottság az ő üléseit hosszú időn át az Akadémia palotájában, archæologiai bizottmánya otthonában tartotta. A minisztérium útján kibocsátott törzsívek a következő rovatokat tartalmazzák: 1. A műemlék megnevezése. 2. Hol létezik? 3. Mellékletek (okmány, felirat másolata, térvázlat, alaprajz, fényképek). 4. A műemlék leírása: *a)* minő az alakja, méretei, *b)* minő anyagból készült, *c)* minő építészeti stílben épült, *d)* minő karban van, *e)* létezik-e felirat, *f)* találtatnak-e az emléken domborművek, *g)* fordulnak-e elő falfestmények, *h)* minő történelmi adatok ismeretesek?

A felhívásnak, ha nem is az óhajtott mérvben, de mégis volt eredménye s a kitöltött törzsívekkel, rajzokkal, fényképekkel, felvételekkel a bizottság gyüjteményének első alapját meg lehetett vetni.

A műemlékek első összeírását a vallás- és közoktatásügyi miniszter a közoktatás 1870/71. évi állapotáról az országgyűléshez terjesztett 2-ik jelentéséhez csatoltan *Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzéke* címén mutatta be.

A második jegyzéket Henszlmann a M. Tud. Akadémia kiadásában megjelenő *Archaeologiai Értesítő*ben tette közzé. E jegyzék készítésére alkalmul szolgált a műemlékek bizott-

ságának 1882 június 10-én tartott ülése, melyen Henszlmann előadó a műemlékek lajstromának elkészítésével megbizatván, kísérletképpen terjesztette elő Abaúj megye műemlékeinek törzskönyvi összeállítását. E lajstromról Steindl Imre, mint kiküldött bíráló 1884 május 20-án tartott ülésen jelentését bemutatván, javaslatba hozta, hogy az az 5000 frtnyi összeg, amelyet a minisztérium a M. Tud. Akadémia régészeti közleményeire a műemlékek bizottságának javadalmából engedélyez, ezentúl a műemlékek felvételére fordíttassék és két szakértő állandóan bizassék meg az emlékeknek nemcsak történelmi, régészeti és műértéki szempontból, hanem a helyreállítás céljából is foganatosítandó megvizsgálásával és felvételével, sőt a fenntartásra szükséges munkák költségvetésének elkészítésével is, mert enélkül pontos törzskönyv nem állítható össze.

A javaslatot a bizottság helyeselte és azt magam is 1883 óta, mint helyettes elnök, elfogadtam, de kijelentettem, hogy ha a végleges jegyzéket nem is lehet még elkészíteni, szükséges azt felvételeink és ezekre vonatkozó készletünk mai állapota szerint egybeállítani és az osztályozást is legalább olyképp foganatosítani, hogy már ismert műemlékeink közül azok iránt, melyek fenntartásáról gondoskodni kell, elegendő tájékozást nyerhessünk.

Henszlmann erre kijelentette, hogy a jegyzéket az őszi ülésen be fogja mutatni. Ennek az 1884 október 18-án tartott ülésben meg is felelt, kérvén mégis, hogy a munka az adatok hiányossága miatt csak vázlatnak tekintessék. «mert körülményeink hasonló munkálatoknak sehogysem kedveznek; hogy eddig csak kiváló emlékeinket, a többinek pedig alig egynegyedét ismerjük s így szó sem lehet csak némileg is teljes osztályozásról, minőt egyrészt a műtörténelem, de másrészt még inkább hazánk politikai és társadalmi fejlődésének felvilágosítása megkíván, ha erre nézve műemlékeink régi és jelen állapota ismeretét felhasználni akarjuk. Ezen álláspontot csak akkor érhetjük el, ha a Steindl Imre által javasolt felvételek több éven át folytatva lesznek. Jelen közlemények között . . . munkáját csakis hézagos kísérletnek tekinteni kéri.»

Ez a jegyzék *Honi műemlékeink hivatalos osztályozása* cím alatt nyolc közleményben az *Archaeologiai Értesítő* 1885., 1886., 1887. és 1888. évi folyamában jelent meg és Henszlmann a következő szavakkal vezeti azt be : «Ismerjük ugyan hazánk kiváló templomait és alig hihető, hogy valamelyike figyelmünket kikerülte volna, de nem ismerjük kellőleg a várakat s a kisebb építmények azon nagy zömét, melyet jobb vagy rosszabb karban a középkor ránk hagyott . . . és hogy itt egyebet ne említsek, utalhatok az Alföldre és a Magyarország és Erdély közötti hegyes vidékre». Henszlmann elég nagyszámú, mintegy 570 emlékről szól. A műemlékeink ismertetése és megvédése körül oly nagyérdemű, páratlan buzgóságú ősz tudós a jegyzéket ő maga «vázlat»-nak, és — mint idéztük — «hézagos kísérlet»-nek nevezi. Az emlékek felsorolásában a «földrajzi rend»-et követi és azokat négy osztályba : «első-, másod-, harmad-, sőt negyedrendbe»-be is sorozza, mely osztályzatba nemlétező templomokat is bevon.

Azok mellet a hibák mellett is, melyek a jegyzékbe és az emlékek osztályozásába csúsztak, Henszlmann dolgozata, melyből a befejező közleményt az *Archaeologiai Értesítő* 1888. évi folyamában utolsó munkája gyanánt adta közre, rendkívül becses, mert tájékozást nyujt műemlékeink számáról és azok becséről és mélyen lehet sajnálni, hogy 1888 december 5-én bekövetkezett halála után műemlékeink jegyzékének kiegészítése és ismertetése egy időre zátonyra jutott, bár az új előadó már a következő évben felhivatott, hogy a rajzgyüjtemény gondos átvizsgálása mellett a létező anyagról jelentést s a felvételi munkálatok sorrendje iránt javaslatát mutassa be, másrészt pedig a megyék közigazgatási bizottságaihoz a műemlékek létező lajstromának közlése mellett felhívások intéztettek, hogy azokról az emlékekről, melyek a jegyzékben nem foglaltatnak, jelentést tegyenek.

Henszlmannt dr. Czobor Béla, Akadémiánknak 1881 óta tagja, követte a műemlékek bizottságának előadói székében. Mint az egyházi archæologia tudományában rendkívül képzett papi személy és ezen tudományszaknak az egyetemen tanára, hivatva volt arra, hogy midőn az ország műemlékeinek legnagyobb részét a szenvedett óriási vesztesé-

gek után is a templomok és ezek felszerelései alkotják. előadói tisztében a bizottság feladatainak megoldásában gazdag eredményeket valósítson meg. Azonban 1904-ben bekövetkezett kora halála megfosztotta az archæologia tudományát nagy tehetséggel, kiváló éleslátással, biztos kritikával megáldott munkásától. Idejének jelentékeny részét kiállítások rendezése is vette igénybe és ennek tulajdonítható, hogy a keresztény műarchæologiáról írt nagybecsű művét befejezésre juttatni nem tudta.

Hosszú vajudás után sikerült a műemlékek összeírásának ügyét annyira vinni, hogy dr. Gerecze Péternek hangyaszorgalmú nagy munkájával a *Műemlékek országos bizottságának kiadványai* között II-ik kötetképpen a *Műemlékek helyrajzi jegyzékét és irodalmát* 1905-ben közrebocsáthattuk.

Áttérve a műemlékek ismertetésére, elsősorban is meg kell emlékezni az Akadémia archæologiai bizottságának kiadványáról: a *Műrégészeti Kalauz*-ról, mellyel a bizottság annak a feladatnak kívánt megfelelni, melyet az Akadémia elébe tűzött, hogy «utasítást dolgozzon ki és azt tegye közzé minél több példányban, melynek nyomán a romladozásnak leginkább kitett mű- és történeti emlékek . . . fenntartassanak és megóvassanak».

A mű három részből állónak terveztetett. Az első részt *Őskori műrégészet* cím alatt Rómer Flóris, a másodikat *Középkori építészet* cím alatt Henszlmann írta. A harmadik rész, melynek megírására Ipolyi Arnold, akkor egri kanonok vállalkozott, sajnos, nem jelent meg. Ennek magyarázata az archæologiai bizottság 1865 júliusi ülése szerint az lehetne, mintha tőle a festészet és szobrászat leírása, mint ezt Ipolyi állította, elvétetett volna. Henszlmann ugyanis a II-ik részben csak egy-két lapon (csakúgy, mint később Pulszky Ferenc nagy művében: *Magyarország Archaeologiájá*ban) a szobrászat- és festészetről is írt. A bizottság ugyan felvilágosította Ipolyit tévedéséről és értesítette, hogy tetszésére bízza teljesen a mű terjedelmét, Ipolyi annak megírását mégis elmulasztotta, bizonyára azért, mivel az előadóságról lemondását indokolta, hogy t. i. kanonokká kineveztetésével újabb feladatok is várnak reá (1863 július 7-i ülés). Megemlí-

tendő, hogy a *Műrégészeti Kalauz* gróf Andrássy Manó, báró Orczy Béla és báró Podmaniczky Frigyes költségén jelent meg. Gróf Andrássy ugyanis, ki 1858-ban választatott levelező taggá, az 1861 júniusban tartott osztályülésen székfoglaló értekezése alkalmából 2000 pfrtot, mint a nevezett társaival együtt szerkesztett *Vadászalbum* jövedelméből megmaradt tiszta hasznot, az osztály rendelkezésére bocsátotta.

A műemlékek törzskönyve és lajstroma ugyan véglegesen csak akkor állapítható meg, ha a hazai műemlékek mind ismertetve és leírva lesznek, a minisztérium már 1875. évi 37,146. számú leiratával a műemlékek bizottságát felhívta a műemlékek rendszeres ismertetésének és osztályozásának megkezdésére. Ez indította a minisztériumot oly irodalmi munka készíttetésére is, mely egyrészt az országgyűlésnek nyujtson tájékozást a műemlékek ügyéről és a bizottság működéséről, másrészt a műemlékek tanulmányozása, védelme és helyreállítása iránt az érdeklődést felkeltse. A mű szerkesztésére a műemlékek bizottságának, mint egyszersmind az Akadémia archæologiai bizottságának is előadója, Henszlmann nyert megbízást olyképpen, hogy a munka három részből állva, az első a középkori építészetet általában, a második az ó-keresztény, román, átmeneti stílok emlékeit írja le, a harmadik pedig az emlékek jegyzékét tartalmazza. Henszlmann megírta a most említett két részt. Ezek elseje : *Magyarország ó-keresztény, román és átmenetstílű Mű-Emlékeinek rövid ismertetése*, mely 1876-ban, másodika *Magyarország csúcsíves stílű műemlékei. Győr, Sopron, Pozsony, Szent-György, Bazin, Modor, Nagyszombat* cím alatt 1880-ban jelent meg és osztatott szét az országgyűlés mindkét házának tagjai között.

A műemlékek ismertetését a kormány kezdetben teljesen az Akadémia archæologiai bizottmányára kívánta bízni, mert — mint kijelentette — «a M. Tud. Akadémia neve kezeskedik a közlemények helyes megválasztása és a rendelkezésre álló anyagnak a tudomány jelenkori igényeinek megfelelő feldolgozása iránt». Ehhez kétségtelenül az az indok is járult, hogy Henszlmann volt mind az Akadémia archæologiai, mind pedig a Műemlékek országos bizottságának is

előadója és ezenfelül a minisztérium az Akadémia bizottmányának 5000 frtot bocsátott és pedig éppen a műemlékek ismertetését tárgyazó kiadványok közzétételére a műemlékek országos bizottságának állami javadalmából. Az Akadémia által közzétett kiadványokból a következők jelentek meg:

A) Magyarországi Régészeti Műemlékek (Monumenta) és pedig 1. k. *Pécsnek Középkori Régiségei* (I., II. rész 1869, 1870), II. k. Pécsnek Régiségei (I. r. 1873). *A bécsi világtárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya* (II. r. 1875/6). Mindezek Henszlmann tollából. Továbbá III. k., *Régi falképek Magyarországon* (I. r. 1875) Rómer Flóristól. *Lőcsének régiségei* Henszlmanntól (II. r. 1878); IV. k. *Bártfa középkori műemlékei* Myskovszky Victortól (I. r. 1879); *Bártfa középkori műemlékei* Myskovszky Victortól (II. r. 1880).

Ide sorozandók még a következő művek: *A nagyszebeni és székesfehérvári régi templom;* Reiszenberger Lajos és Henszlmann Imre *Monumenta Hungariae archaeologica aevi medii* cím alatt. Továbbá *A keszthelyi sírmezők* dr. Lipp Vilmostól (1884). Majd *Szent Simon ezüstkoporsója Zárában*, dr. Meyer-Gotthold Alfrédtól (1894).

B) Archaeologiai Közlemények. Ezekből 1859-től 1871-ig I—VIII kötet jelent meg. Ezután Henszlmann előadóságának idejétől IX—XXII (1899); végül *C)* a *Monumentákon* és a *Közleményeken* kívül meg kell emlékezni az *Archaeologiai Értesítőről*, mely ha itt-ott zökkenésekkel is, de az archæologiai bizottság gondoskodásából állandóan megjelent.

Az archæologiai bizottság működését megalakítása, 1858 óta vezető első elnökének, Kubinyi Ágostonnak halála (1873) után az elnöki széket Pulszky Ferenc foglalta el. Midőn 1897 szeptember 9-én ő is, mint gróf Nádasdy Lipót 1750-ben Berényi Terézia grófnőnek írja: «betölti az emberi halandóság törvényét», utána báró Nyáry Jenő a választott elnök, majd 1914. évtől kezdve báró Forster Gyula 1924-ig, midőn dr. Csánki Dezső lépett az elnöki tisztbe, míg az előadói széket Hampel József elhunyta (1913 március) óta dr. Kuzsinszky Bálint foglalja el.

Az *Archaeologiai Értesítőt* 1862. évtől 1872. év végéig

Rómer, 1873 óta Pulszky Károly, majd 1875-től kezdve Hampel József és halála után Varju Elemér, Hampel utóda, a Nemzeti Múzeum régiségtárának élén, 1922. évig szerkesztette, mígnem az 1923—1926. éveket magában foglaló 40-ik kötettel az *Értesítő* szerkesztésének élére dr. Hekler Antal állott.

Végre megemlítjük, hogy hosszú előzmények után reákerült a sor a kassai székesegyháznak külön monografiában újabb ismertetésére is. Ennek a műnek megírására Henszlmann volt hivatott, ki erre azzal a lelkesedéssel vállalkozott, mellyel 40 év előtt írt munkájában hívta fel a figyelmet Kassa ezen nevezetes műemlékére. Sajnos, a halál meggátolta írói munkássága utolsó feladatának megvalósításában.

Az Akadémia archæologiai bizottsága ekkor Mihalik József levelező tagra bízta a munka megírását, melyből mint Első Rész: *A kassai Szent Erzsébet-templom* 1912-ben jelent meg. Lesz-e és mikor folytatása, ki tudna erre válaszolni? Mihalik már elköltözött a másvilágra, Kassát pedig leszakították az ország testéről.

Az előrebocsátottakból kitetszik, hogy mily döntő szerepe volt az Akadémiának a műemlékek védelmében — már nemsokára — felállítása után és ez tartott a műemlékek bizottságának 1872-ben felállítása és a műemléki törvénynek 1881-ben meghozatala után továbbra is, sőt, mint láttuk, a minisztérium az Akadémia archæologiai bizottságára ruházandónak találta a műemlékek ismertetését és tudományos feldolgozását. Valóban haladás volt az országban minden téren. Erről Széchenyi már 1844 április 13-án *Magyarország kiváltságos lakosi*hoz intézett szózatában mondja: «soha nem volt nép, mely oly halálos álomba merült volna, anélkül, hogy örökre el is szenderül, mint vérünk. Már alig pislogott benne élet. S ím, a koporsónak hátat fordítva, napról-napra erősödik és gyógyul. Illy nemben nagyobb csudát hiába kerestek az emberi fejlemények évrajziban». Ámde mily óriási volt a haladás az ő gyászos halála után az ország önállóságát visszaállító királyi koronázást követő félszázados időszak alatt! Mit mondhatott volna, ha látja tanításainak gazdag

gyümölcseit. Ő nem érhette meg a haladás nagyszerű eredményeit, de prófétai lelkével éreznie kellett, hogy be fog következni a feltámadás. De ki sejthette, hogy a századokon át tartó létfenntartási küzdelmek, a kényszerű elmaradottság és hanyatlás — mint Széchenyi mondja —, a halálos álomba merülés után a tudomány, az irodalom, a művészetek, a technika terén a nemzet oly hatalmas eredményeket tud felmutatni, melyek a külföldnek is bámulatát keltik föl, minek fényes tanusága az is, hogy kiváló magyar erőket hív meg és kér fel munkásságuknak külföldi intézményekben kifejtésére. Százados elmaradottságunk után mondhatjuk Széchenyivel: «ily nemben nagyobb csudát hiába kerestek az emberi fejlemények évkönyviben». És éppen ez a félszázad alatt kifejlett hatalmas lendület mutatja, hogy nem volt igaza sem Pulszky Ferencnek, sem másoknak, ha ugyan kifogást emeltek azok ellen, kik hazai emlékeink elfogult túlbecsülésével «a nemzet magas művészi képességeiben bízva, azon merengenek, hogy szerencsésebb viszonyok közepette mit lett volna képes magas tehetségű nemzetünk alkotni». Az az óriási csodás haladás, melyet a nemzet 50 év alatt elért, utal arra, hogy mi lett volna az eredmény, ha a megelőző századokban szerencsésebb viszonyok megengedik tehetségeinek kifejtését. A merengés tehát nagyon is indokolt. A hazai emlékeknek pedig túlbecsülése, még ha elfogult is lenne, megbocsátható, ellenben azoknak elhanyagolása, meg nem becsülése, pusztulásra hagyása bűn!

Nem látjuk fölöslegesnek megemlíteni, hogy a jelen sorok írójának, a műemlékek országos bizottsága és egyideig az Akadémia archæologiai bizottsága elnökének következő dolgozatai és az általa szerkesztett kiadványok is felvilágosítást nyujtanak a műemlékek védelmére és azok megismertetésére nézve: 1. *A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban* (1896. 46 ív). Olaszországban az emlékek és régészeti és művészeti tárgyak fenntartásáról, továbbá a régészeti és művészeti tárgyak kiviteléről alkotott 1902. és 1903. évi törvények végrehajtása iránt 1906. évben kiadott szabályrendelet külön lenyomatban is megjelent. 2. *A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta*

(1867—1902). 1903. 3. *III. Béla magyar király emlékezete* (Díszmű. 1910). 4. A műemlékek országos bizottságának kiadványai. *Magyarország műemlékei* (I—[1905] IV. k.) 5. *Olaszország legújabb törvényhozási intézkedései a műemlékek védelme körül* (1910). 6. *Törvényjavaslat az ingó emlékek védelme iránt* (1911). 7. *Rákóczinak és bujdosó társainak síremlékei a külföldön és a hazában* (1913). 8. *Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók* (1913). 9. *Az új francia törvény a történelmi emlékek védelméről* (1914).

Nagy volt a haladás az építőművészet és ennek keretében a műemlékek védelmének terén is.

A mondottak után térjünk át a műemlékek helyreállításának főfontosságú kérdésére. Nagy gondot okozott a kultuszminiszternek az ingatlan műemlékek fenntartásáról szóló törvény végrehajtása és pedig egyrészt anyagi szempontból, mert hiányzott a költségek fedezésére megfelelő javadalom, másrészt mert hiányoztak a műemlékek védelmére, fenntartására, helyreállítására szükséges munkákban jártas építőművészi erők.

Midőn nálunk lassan megindult a munka, a középkori stílusokban képzett építészekre volt ehhez szükség. Ennek kielégítése azonban nehéz kérdéssé vált. Hazánk építőművészeinek soraiban kiváló építészek foglaltak ugyan helyet, így Packh János, Hild József († 1867), Ybl Miklós († 1891), Feszl Frigyes, a Vigadó (1862/5) építője († 1884). Ők azonban nem voltak a középkori stílusok képviselői. Más volt a helyzet Bécsben, hol az építészetnek gazdag tere volt századokon át a kifejlésre. Itt a gót építőművészetnek két nagynevű mestere működött. Schmidt Frigyes, kit a gótikusok pápájának neveztek és Ferstel Henrik. Mindkettő építészi főtanácsos. Az első a Szépművészeti Akadémia, a második pedig a Műegyetem tanára, ki a Szépművészeti Akadémián Van der Nüll és Siccardsburg tanítványa volt és akinek a M. Tud. Akadémia palotájának építésére vonatkozó pályaműve az első díjat nyerte. Az elsőnek bizonyára nagyobb volt a géniusza, míg a másodiknak nagyobb az a tudása, mellyel a gót stíl szellemébe, gyökereibe behatolt.

Érthető, hogy a kormány legnevezetesebb műemlékeink

helyreállításának fontos kérdésében Bécs nagyhírű építőművészeinek és tanárainak szakvéleményét találta kikérendőnek. Lónyay pénzügyminiszter Vajdahunyad vára, Trefort kultuszminiszter a budavári, egykor szent Istvánról, később Nagy-Boldogasszonyról nevezett koronázó plébániatemplom, majd a kassai székesegyház restaurációjának ügyében fordult Schmidt Frigyeshez.

Évek óta függőben volt Pesten a Hild József által megkezdett lipótvárosi plébániatemplom, a bazilika építésének folytatása és befejezése, kupolájának 1868 január 22-én (d. u. 3 óra 10 p.) történt beomlása után. A bazilika fölépítésére Ybl Miklós két tervet készített. Egyik a díszesebb, a hatalmasabb 2—3 millió forint, a másik, az egyszerűbb mintegy másfél millió forint költséggel mutatkozott kivihetőnek. A tervek bírálatára Trefort miniszter Schmidtet és kívüle Hansen I. E., szintén bécsi építészt és a Szépművészeti Akadémia tanárát kérte fel, kik 1875 március hóban kelt véleményükben az egyszerűbb tervet szerkezeti szempontból kifogástalannak és tekintettel az építési költségek korlátolt voltára, szépészeti szempontból is kitűnőnek ítélték. Ugyanők azonban javaslatba hozták, hogy a bazilikának ne legyen négy tornya, hanem csak a nyugati oldalon kettő, ellenben a keleti oldalon, a váciútra néző két torony bontassék le, miáltal a keleti szentély teljes félkörben domborodnék ki és díszes kivitelben impozáns alakot öltene. A bazilika építésének ügye hosszú időn át nyilt, fájdalmas seb volt a főváros hatóságára, melyet nem tudott meggyógyítani s Trefort miniszterhez fordult segítségért. A miniszter javaslatára Ferenc József királyunk Ybl Miklós terveinek jóváhagyása mellett a templom építésének folytatására a magyar vallásalapból, mely már eddig is 450.000 frtal járult a költségekhez, 10 év alatt kiszolgáltatandó 400.000 frtot, majd midőn a budavári koronázó templom, a kassai székesegyház és más templomok helyreállítási költségeire sorsjegykölcsön kibocsátásának engedélyezését nagy nehézségek legyőzése után a miniszter kieszközölte, ugyancsak boldogult királyunk ezen kölcsönből még félmillió, mindent összevéve tehát 1,350.000 frt segélyt engedélyezett. Ez a királyi támogatás tette lehetsé-

gessé, hogy a bazilika építése, mely 1851 október 4-én az alapkőnek a pápai nuncius, Viale Prela jelenlétében Scitovszky prímás által elhelyezésével kezdetett meg, Kauzer József műépítész által be is fejeztessék. Hajdan Budavárában Nagy-Boldogasszonynak mai temploma volt első szent királyunk egyháza. Most már újra van temploma Szt. Istvánnak is, mert a főváros közgyűlése 1897-ben új fényes szentegyházának őt kérte védszentjéül, melyet a beteg Vaszary prímás helyett segédpüspöke Kohl Medárd 1905 nov. 9. 11. 15. napjain 54 évvel az alapkő letétele után szentelt fel és Városy Gyula kalocsai érsek mondta abban nov. 19-én az első szent misét.

Mint állott azonban régi műemlékeink fenntartásának ügye, melyek helyreállítása a középkori stílusok tanulmányozásában kiképzett építőművészeti erőket kívánt? Hol lehetett őket keresni és találni? És íme, a fiatal nemzedékből egyszerre három jeles tehetségre irányul a figyelem. Ezek Schulcz Ferenc, Steindl Imre, Schulek Frigyes. Mind a hárman Schmidt jeles, kedves tanítványai, kik elsőkül szentelték magukat a középkori építészetnek. Valamivel a későbbi nemzedékhez tartozik már gróf Khuen Antal, ki Aachenben végezve tanulmányait Belgiumban működött és 1881-ben a műemlékek bizottságában ennek építészén, Schulek Frigyesen kívül mint másodépítész nyert állást, továbbá korán bekövetkezett haláláig oldala mellett működő segédje, Möller István, ki a bécsi fogadalmi templom építőjének, Ferstelnek köszönte kiképzését. Ők alkották az első fiatal gárdát, mely műemlékeink védelmére és helyreállítására a M. Tud. Akadémia részéről megindított kezdeményező tevékenység kifejtésében közreműködni hivatva volt akkor, midőn elismerésre jutott annak szüksége, hogy állami feladat műemlékeink megmentése és fenntartása, melyet törvényes intézkedésekkel kell biztosítani.

Schmidt Frigyes, ki Trefort miniszter kérésére az állandó műemléki tanácsadói megbízást egyideig elvállalta, hozta javaslatba, hogy Schulcz Ferenc, ez a nagytehetségű, kiváló fiatal építész, ki a külföld nevezetes várainak a bécsi központi bizottság közleményeiben is ismertetett tanulmányozásával gyarapította szaktudását, de, sajnos, kora halála nem engedte

a hozzáfűzött remények megvalósulását, a vajdahunyadi vár helyreállításával megbizassék. Ugyancsak Schmidt javaslatára történt Steindl Imrének műegyetemi tanárrá, később a kassai székesegyház restaurátorává, Schulek Frigyesnek a mintarajztanoda tanárává, a műemlékek bizottsága építészévé, majd a budavári koronázó templom helyreállításának építészévé való kinevezése.

A Pesten működő fentnevezett építészeken kívül meg kell említeni még az aradi születésű Lippert Józsefet is, azt a Bécsben működő építészt, kivel Simor János, midőn még mint tanfelügyelő, majd az osztrák kultuszminisztériumban mint osztály-, később miniszteri tanácsos több éven át tartózkodott, oly szoros összeköttetésbe jutott, hogy 1857-ben a győri püspöki székre jutása után őt győri és 1866-ban esztergomi érsekké kineveztetése után magához, Esztergomba hívta és reábízta az előforduló összes építkezések ellátását, mint bizalmi férfiúra, ki állandó környezetében élt. Lippert működéséről annyit tudunk, hogy Bécsben a Bergmann Ármin cs. kir. főmérnök tervei szerint a IV. kerületben szent Erzsébet tiszteletére épített plébániatemplomban a belső felszerelés munkáit az érseki titkár, Kornheisl Ferenc segédkezése mellett elkészíttette. Midőn Simor győri püspök volt, az ottani székesegyházban a Hédervári-kápolnát ő restaurálta (a Hédervári püspök címerének eltávolításával), majd midőn Esztergomba jutott, az ottani bazilika kupolájának belső díszítését (Kopácsy prímás címerének szintén eltávolításával) az ő terve szerint változtatták meg. Ő fejezte be a bazilika építését a keleti oldalon az oszlopcsarnok felépítésével is, melynek falán Rudnay, Kopácsy, Scitovszky és Simor prímás kőbe vésett címerei hirdetik a bazilika építőit. Barkóczy prímásé azonban, kinek birtokába és az ő kérésére Mária Terézia a várat az új székesegyház építésére visszabocsátotta és aki a nagy művet megindította, hiányzik. Lippert építette továbbá Esztergomban a régi jezsuita székház alapfalainak és földszinti részeinek megtartásával az érseki, a víziárosban az új prímási palotát is azzal a rendeltetéssel, hogy egyszersmind múzeumul és könyvtárul is szolgáljon. Hasonlóképpen Lippert műve Budán a II. kerü-

leti katholikus gimnázium is, melyet Schmidt építésszel, de nem a híres gótikus művésszel, társulva, tervezett. Ezen nagy arányokban kifejtett alkotás különösen az alapozás rendkívüli költségei miatt oly nagy összeget emésztett föl, hogy Trefort kultuszminiszternek éveken át kellett tűrni a kíméletlen és igazolatlan támadásokat, melyekkel őt elhalmozták.

Lippert — kit különben az Akadémia archæologiai bizottsága 1863 december 14-én tartott ülésében a helytartótanács kebelében felállítandónak javasolt archæologiai bizottmány támogatására kinevezendő konzervátorok sorába kinevezésre ajánlott — óhajtotta volna, hogy Magyarországban a műemlékek helyreállításának terén vezérszerepre juthasson. Trefort miniszterhez intézett terjedelmes levélben fejtette ki véleményét, melyben némely helyreállítási munkálatok hiányai fölött helytálló kritikát is gyakorolt. A nagytekintélyű Schmidt Frigyes és jeles tanítványai mellett azonban érvényesülni nem tudott.

Az Akadémia archæologiai bizottsága iparkodott a tudomására jutott esetekben az emlékek védelmét tanácsokkal, irányításokkal előmozdítani, mielőtt még a kormány a műemlékek országos bizottságát felállította. Így egyebek között 1870 júniusában a lőcsei templom falfestményei, októberben az erdélyi demsusi templom megmentésének ügyét s az utóbbinak az ország tulajdonává nyilvánítását tárgyalta, majd midőn 1871 márciusában a lébenyi templom külsejének Essenwein tervei szerint való helyreállítására került a sor, készséggel ajánlkozott a munkálatok felügyelésére. Mindez azonban nem pótolhatta az államhatalom részéről szükséges védelmi intézkedések hiányát.

Érthető is, ha azok a restaurációk, melyek a régi emlékek védelmére vonatkozó mozgalom megindulása után foganatosításra kerültek, sok kívánni valót hagytak fönn minden jóakarat mellett is, mely az emlékek fenntartására irányult. Ez áll Fábry püspöksége alatt a kassai székesegyháznak az 1859—1865. évi időszakban és a gyulafehérvárinak Haynald Lajos erdélyi püspök idejében (1852—1864) végbement helyreállítására nézve. Ezek azonban nem forgatták ki

az építőművészetnek ezen kiváló alkotásait az ő eredeti szerkezeti jellegükből. Sajnálandó, hogy Kassán nem nyujtatott alkalom, még Henszlmann befolyása mellett sem, az Akadémia archæologiai bizottságának — mely különben értesült a templom restaurációjáról — döntő irányítást gyakorló tanácsadásra, bár eleinte jó kézben, Gerster és Frey pesti építészekében volt a helyreállítás munkája. Ennek főcélja azonban inkább a dekoratív szempont volt és nem a műemlék biztosítása, melynek a munkálatok későbbi vezetői által elmulasztása meg is bosszulta magát, mert az 1875-ben dühöngött viharok oly károkat okoztak a székesegyházon, hogy a gyökeres helyreállítás sürgősen szükségessé vált.

Mily erős szavakkal illette volna azonban Hugo Victor a pozsonyi egykori koronázó egyház, szent Márton plébániatemplomának restaurációját, melyet éppen Lippert József akkor létezett állapotából, mely a jeles prímás, gróf Esterházy Imre (1725—1745) udvari építészének, Donner Rafaelnek alkotása volt, csodálatos kíméletlenséggel kiforgatott. És mert az egységes stíl szükségszerűségének ürügye alatt gót stílre visszarestaurált templomban más alkotásnak többé helyet nem engedtek, Esterházy prímás oltárát lebontották és Donnernek a lovon ülő szent Mártont a koldussal ábrázoló híres szoborművét az oltárról az utcára tették. Az oltár előtt térdelő két angyalt a Nemzeti Múzeum szerezte meg. A felszerelési tárgyakat kótya-vetyére bocsátották. A szentély berendezéséhez tartozó apostolok mellszobrait Lanfranconi Enea, az Akadémia archæologiai bizottságának segédtagja vásárolta meg. Szent Mártont a templomon kívül, a szentély mögött helyezték el, sőt később, lelkiismereti furdalások miatt, hogy az eső, hó, vihar ellen védve legyen, ellenkezésünk sikertelen maradván, vaskalitkába tették, honnan végre mégis sikerült őt kimenteni és ha nem is a szentélybe, hanem a templom déli hajójában állítani fel.

Be kell azonban ismerni, hogy mielőtt a bécsi építésztanárok iskolájából kikerült fiatal építőművészeinknek az alkotó munka terén alkalom nyilt tehetségük és képességük kimutatására, már ezt megelőzőleg nevezetes emlékeink helyreállítása iránt történtek intézkedések.

Fennmaradt emlékeink sorozatában tudvalevőleg úgy számra, mint jelentőségre a főhelyet az Isten dicsőségére emelt egyházak foglalják el. Ezek között azoknak helyreállítása körül, melyek fenntartása és restaurációja a legsürgősebbnek mutatkozott, éppen azok a kiváló férfiak fejtettek ki fáradatlan buzgalmat, kik a M. Tud. Akadémia kebelében az emlékek fenntartására és védelmére szükséges állami intézkedéseknek lelkes apostolai voltak, úgymint Ipolyi, Römer, Henszlmann.

Ezen emlékek közé tartozik a magyar egyház első rendje : a bencések által emelt templomok sorában a Benedek-rendi egykori apátság kéttornyú egyháza a gömörmegyei Jánosiban, a XIII. századból. A helyreállítás foganatosítására Trefort miniszter éppen a rendhez tartozó Römert, kit a király a jánosi apáti címmel tüntetett ki, mint miniszteri biztost küldte ki és az ő felügyelete alatt ment végbe a restauráció. A templom nemcsak külsejében, hanem belsejében is helyreállítást nyert és ennek stílszerű kifestését a soproni Storno Ferenc és hasonnevű fia végezte.

Hasonlóképpen helyreállításra jutott szintén a bencések egykori apátságának kéttornyú temploma a mosonmegyei Lébenyben, melynek építése 1207 körül kezdődött és mely az ország legjelesebb műemlékeihez tartozik általában és — mint Schmidt Frigyes kiemeli — az egyházi építmények között «különösen egészen kiváló helyet foglal el, melynek egyes alakzatai azon korszak semmi más építményén sehol ismétlésre nem találnak és melynek szellemi eredete déli Franciaországra utal». Essenweinnek, a nürnbergi germán múzeum igazgatójának tervei szerint — ki az emléket a magyar építészeti iskola egyik legszebb példányának tekintette — történt az 1841. évi tűzvész által megrongált templom belsejének helyreállítása, mely után azt 1864-ben újra felszentelték. Az idő vasfoga által különben is megtámadott emléknek azonban külsejét is úgy megrongálta a tűzvész, hogy annak helyreállítását sem lehetett tovább halasztani, minélfogva a restauráció munkálatai Schmidt Frigyes javaslata alapján foganatosíttattak is és a templomot 1879 augusztus 31-én Zalka János győri püspök újra felszentelte.

Nevezetes emlék a Szent Benedek rendje számára I. Géza király által 1075-ben a barsmegyei Szent-Benedeken alapított apátságnak szintén kéttornyú egyháza, melyet a tűzvész 1881-ben elpusztítván, azt az esztergomi főkáptalan a fent már nevezett Storno Ferenc által az 1882. és 1883. évben nagy költséggel helyreállíttatta és a helyreállítás művét Knauz Nándor kanonok, Akadémiánknak jeles tiszteleti tagja, később pozsonyi prépost által szerkesztett gyönyörű díszmunkában ismertette. (*A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság.* Írta Knauz Nándor. Első kötet. A templom felszenteltetésének emlékére kiadja az Esztergomi Főkáptalan. Tizenhat képtáblával és a szöveg között több metszettel. Budapest, 1890.) A tervezett második kötet — sajnos — nem jelent meg.

De amit első helyen kell vala említenünk nemcsak a műemlék fontosságánál, hanem a helyreállítás nagy terjedelménél fogva is, az a szent Benedek-rend főmonostárának, szent László király 2-ik törvénykönyvében «szenthegy»-nek nevezett Pannonhalmán emelt székesegyháza, melynek építését még Géza kezdette meg, de szent István királynak köszöni befejezését. Ez az ősi templom, melyet Eitelberger a bécsi Central-Commission működésének megkezdése után ismertetett (*Jahrbuch* 1856) már korán, a tűz által is annyi viszontagságot szenvedett, hogy a XII. század elején gyökeres megújításra szorult. Ezt Dávid apát román stílben foganatosíttatta és az átalakított egyházat Felicián esztergomi érsek II. Béla alatt 1137-ben felszentelte. Ám rövid idő multán újból oly romlásnak volt az kitéve, hogy Urias (Oros [1207—1242]) apát, ki II. Endrét szentföldi hadjáratára kísérte, kénytelen volt a templomot ismét helyreállíttatni — ekkor már átmeneti stílben. A munkálatok befejeztével a szentegyházat 1225-ben, II. Endre és hitvese jelenlétében, újra felszentelték. A XV. században, Mátyás király alatt, megint előállt a helyreállítás, továbbá a bővítés szüksége is, mert ekkor épült gót stílben a szép keresztfolyosó, melynek egyik szögletén az 1486. évszám látható. Ámde a szenvedésnek még mindig nem volt vége. A török 1593-ban Hasszán vezérlete alatt elfoglalta Pannonhalmát és a

templom tornyára a félholdat tűzte. Öt év multán visszafoglaltatott ugyan, de a török uralom vége felé. 1683-ban, Kara Musztafa serege felgyújtotta templomát. A török világ alatt kiállott vívások, valamint földrengés is a sokat szenvedett egyházon oly sérüléseket okoztak, hogy Kovács Tamás főapát a gyökeres helyreállítást tovább nem halaszthatta és azt Packh János neves építészre bízta, ki a restaurációt 1831-ben, a legrosszabb időben foganatosította, midőn a mult századok művészi tevékenységének megértése és megbecsülése iránt még hiányzott az érzék. A munkálat a ritka becsű műemlék fenntartásának, biztosításának szempontjából nem volt megfelelő, úgy hogy néhány évtized multán a nagybuzgóságú főapát, Kruesz Krizosztom, Akadémiánk kitűnő tiszteleti tagja, kinek gondoskodásából Deákiban is a bencés-monostori kéttornyú ősi román egyház — melyről Ipolyi az Akadémiában 1860-ban tartotta székfoglaló értekezését [1] — stílszerű megújítást nyert, mellőzhetetlennek találta az újabb helyreállítást. Ennek kivitelére a műszerető és áldozatkész főapát Storno Ferencet választotta, kinek gazdag tapasztalattal párosult erős tehetségét és buzgó működését Ipolyi, Römer és Henszlmann nagyrabecsülték.

A rend kitűnő főpapja a díszes kiállítású monografiába foglalt és Ferenc József királyunknak felajánlott *Emlék-lapok*-ban — «melyeket a pannonhalmi Benedek-rend a főmonostori székesegyház . . . 1876. évi augusztus 27-én történt felszentelésének alkalmából a jelen- és utókornak nyujt» (1876) — a helyreállításról a következőleg szól:

«A körülmények mindig hangosabban kezdék követelni a templom új gyökeres javítását. Az alatt a műérzéknek, jobb ízlésnek, bár lassan, de napról-napra inkább érvényesülő hatalma nemcsak életre ébredett, hanem nagy sikerrel működni is kezdett. Régi műemlékeink irodalmilag méltattak s részben megújíttattak. A külföldi és hazai e nemű mozgalmakkal szemben nem maradhatánk tétlenek mi sem. Szép és nagybecsű templomunknak értékét felismervén, annak

[1] Megjelent rajzokkal díszítve az Akadémia Évkönyveinek X-ik kötetében.

megújítását és stílszerű díszítését hőn óhajtani kezdtük. Óhajunkhoz a műértők, a hazai és külföldi tekintélyek buzdítása csatlakozott. Ily körülmények között küldé a Gondviselés Storno Ferenc hazánkfiát Pannonhalmára, aki a templomért a szó szoros értelmében lelkesült. Tanulmányai, gyakorlati képessége, folytonos lelkesültsége azon elhatározásra bírt bennünket, hogy őt a restaurációval megbízzuk. Tervein költségkímélésből egyet-mást változtattunk, de nem a lényeges dolgokban. A mellékes, könnyen mellőzhető díszítmények utóbb is másokkal pótolhatók lesznek. Ezt megemlíteni szükségesnek láttuk azon bírálók tekintetéből, kik a stílszerű korrektséget az utolsó hajszálig követik.»

A helyreállítás, mely 1868-ban az altemplommal kezdődött és mellyel ezen év novemberében (majd később, 1870 decemberében is) az Akadémia archæologiai bizottsága is foglalkozott, kijelentvén, hogy a pannonhalmi ős apátsági templom átalakulását kedvező haladásnak tekinti. 1876-ban nyert befejezést. A díszébe és fényébe visszahelyezett főtemplomot — mint fent idéztük — ugyanazon év augusztus 27-én az ország prímása, Simor János, negyedízben szentelte föl.

Méltó hála illeti a hazafias Benedek-rendet ős monostora főegyházának megmentéséért és helyreállításáért. Ez Magyarországnak legszentebb emléke, mert ez az egyetlen a szent királynak a hazában és a külföldön létesített alkotásaiból, melyet Isten kiváló kegyelme fenntartott; mert ez az egyetlen szentegyház, melybe lépve, meghatottan érezzük annak tudatát, hogy egykoron ennek a templomnak szentélyében imádkozott Istenhez a szent király és kérte pártfogó áldását a magyar katholikus egyháznak, a magyar királyságnak megalapításához.

A magyarok keresztény hitre térítésének bölcsője Pannonhalma. És ma a magyar katholikus egyház megalapításának tizedik századában és az országénak második évezredében Mária országának két ormán tűnik fel ragyogó fényben Krisztus keresztje. Pannonhalmán, hol az első szent király atyja, Géza, a magyar kereszténységnek és az ezen nyugvó királyságnak a pannonhalmi bencés apátsággal első alapját

vetette meg és Esztergomban, Sion ormán, hol a szent király született és honnan mint apostol vezette be nemzetét a keresztény hit és a nyugati népek és civilizáció közösségébe. Azt az egyetlen népet, amely a népvándorlásnak (a hunnokat, avarokat, gótokat, longobardokat, a franciák őseit: a német frankokat nemzetiségük és nyelvük elvesztésével) annyi népet elnyelő áradatából az őt környező idegen nemzetek között egyes-egyedül kimenekült. Nem Isten csodás kegyelme-e ez?

Ez a csodás isteni kegyelem állott őrt, hogy «megfogyva bár, de él nemzet e hazán» és fog őrt állani, hogy most is, mint ezer év előtt, az őt körülvevő népek között újból erősítse meg a magyar államot, melynek a megcsonkult országban ma is ott van a központja, hol Árpád családja megtelepedett és honnan István király az ország és egyház megalapításának nagy művét vezette és intézte.

És az állam fennállásának alapjai ma is a kereszténység és a keresztény műveltség, mint ezer év előtt, midőn ez a két pillér Pannonhalmán és Esztergomban épült. A haza újjáépítésének nagy munkájában, mint egykor a szent király apostoli működésében, ez a két pillér biztosítja a jövőt.

Isten kegyelme küldte Pannonhalmáról Esztergom érseki székébe és ezzel az ország és egyház prímási méltóságába azt a főpapot, kinek bölcsője is a szent király által Pannonhalmának adományozott Deáki faluban ringott. Adja Isten, hogy ebből a megújuló kapcsolatból kiáradó áldásával nemzetünk Széchenyi tanításainak követése által eljusson a szellemi és anyagi boldogságnak arra a magaslatára, melyen ezer éves hazájának ígéretföldjén a második évezredre is biztosítja az őt körülvevő népek közt évszázadokon át bírt méltó helyét.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.